GRIḤYASANGRAHA

AN APPENDIX TO THE GOBHILA GRIHYASUTRA

WITH THE COMMENTARY BY THE EDITOR.

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CHANDRAKĀNTA TARKĀLANKĀRA.

NEW SERIES, NO. 1230

SECOND EDITION

PRINTED BY [illegible]ENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS
No 5. Nandakumar Chaudhury's 2nd Lane.

AND

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET, CALCUTTA.

1910.

गृह्यासंग्रहः

गोभिलपुत्रकृतः ।

महामहोपाध्याय

चन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यकृतभाष्यसहितः ।

तेनैव परिशोधितः ।

(द्वितीयसंस्करणम् ।)

श्रील श्री-

वङ्गदेशीयासियातिकसमाजानामनुमत्या व्ययेन च

कलिकाता-राजधान्यां

श्रीउपेन्द्रनाथचक्रवर्त्तिना

संस्कृतयन्त्रे मुद्रितः ।

एसियाटीकसोसाइटीनामिकया सभया प्रकाशितश्च ।

शकाब्दाः १८२१ ।

गृह्यासंग्रहः ।

(गोभिलगृह्यपरिशिष्टरूपः)

गोभिलपुत्रकृतः ।

प्रथमप्रपाठकः ।

ॐ नमः सामवेदाय ।

श्रीगणेशाय नमः ।

नत्वा गुर्व्वाचार्य्यान् विचार्य्य बुद्ध्या वचांसि पूर्व्वेषाम् ।
गृह्यासंग्रहभाष्यं स्वल्पग्रन्थं करिष्यामः ॥

इह खलु तत्रभवान् गोभिलपुत्रः गोभिलगृह्यसूत्राख्यव्यक्तानि व्यक्तं व्याचिख्यासुर्गोभिलानुपदिष्टमपि किञ्चिदुपदिदिक्षुर्गोभिलगृह्यपरिशिष्टरूपं गृह्यासंग्रहाख्यमिमं ग्रन्थं रचयाञ्चकार । तस्यायमादिमः श्लोकः,—

अथातः संप्रवक्ष्यामि यदुक्तं पद्मयोनिना ।
ब्राह्मणानां हितार्थाय संस्कारार्थे तु भाषितम् ॥१॥

तत्रायमथशब्द आनन्तर्य्यार्थः संबन्धकरणार्थश्च । उच्चार्य्यमाणश्च मङ्गलप्रयोजनो भवति । आनन्तर्य्यार्थस्तावत् । गोभिलगृह्यसूत्राध्ययनानन्तरम् अनुक्तिमपदार्थगृह्यसूत्रार्थावधारणार्थं तदनुक्तः

विशेषप्रतिपत्त्यर्थञ्चैतत् शास्त्रमध्येतव्यमित्ययमर्थः। संबन्धकरणार्थः खल्वपि। गोभिलगृह्यसूत्रशास्त्रेणास्य शास्त्रस्य संबन्धं करोति। प्रयोजनञ्चास्य,—गोभिलगृह्यसूत्रवदेतदपि शास्त्रं गोभिलीयधर्म्मोपदेशपरमेव,—इति प्रतिपत्तिः। अथशब्दो ग्रन्थारम्भावद्योतको वा। आर्षेयस्य ग्रन्थस्य खल्वादावयमुपनिबध्यते।

अतः शब्दो हेत्वर्थः। यस्मात् अग्निनामादीनि गोभिलेन नोक्तानि, यस्माच्च अनुक्तिमपदार्थं गोभिलगृह्यसूत्रम्, अतः—एतस्मात् कारणात्,—

गोभिलपुत्रोऽहं ब्राह्मणानां हितार्थाय सम्यक् प्रकर्षेण वक्ष्यामि। किम्? पद्मयोनिना ब्रह्मणा यदुक्तमग्निनामादिकम्। यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेनोपादानादिह तच्छब्दापेक्षा नास्ति। तु पुनः। संस्कारार्थे संस्काररूपप्रयोजने,—तत् सिद्ध्यर्थमित्येतत्। ब्रह्मणा भाषितमिति प्राधान्यात् पुनरुपादानम्। किमतः? गर्भाधानादिषु केषुचित् संस्कारेषु गोभिलेनाग्निर्नोपदिष्टः, तेष्वपि संस्कारप्रयोजनसिद्ध्यर्थमस्मदुक्तनामाऽग्निर्भवति। एतदतः।

अपर आह। "यस्मिन् कर्म्मणि गोभिलेनाग्निरुक्तस्तत्रैवाग्निनाम ज्ञातव्यं नान्यत्र। ब्रह्मणा साधारण्येन सर्व्वकर्म्मसु अग्निनाम उक्तम्, तेन हेतुना गोभिलपुत्रेणापि सर्व्वकर्म्मसु अग्निनाम उक्तम्। ततश्च, गोभिलोक्ते गर्भाधानादौ अग्निनाम न भवति"—इति। तदसङ्गतम्। गोभिलपरिशिष्टरूपत्वादेतस्य। न खलु गोभिलेन नोक्तमिति गोभिलपुत्रेणोक्तमपि

नोपादेयमिति किञ्चिदत्र कारणमुपलभामहे । तथात्वे वा गोभिलानुक्तानां बहूनामपि विशेषाणामन्योक्तानां परिशिष्टान्तरोक्तानाञ्चानुपादेयतापत्तेः । उपादीयन्ते च । तस्मादसङ्गतैषा कल्पना,—गोभिलोक्ते गर्भाधानादौ अग्निनाम न भवति,—इति । गोभिलोऽप्यस्माकमुपदेष्टा, तत्पुत्रोऽपि । यत् खलु पित्रा नोपदिष्टं तदेव पुत्रेणोपदेष्टव्यम् । सन्दिग्धश्चार्थो निर्णेतव्यः । न हि गोभिलेनापि तत्र तत्राग्निर्निषिद्धः । न खल्वेतत् पारशाखिकं शास्त्रम् । न च गोभिलेन नोक्तमिति स्वशाखायामेव ग्रन्थान्तरोक्तमपि परित्यक्तव्यम् । परिशिष्टानामानर्थक्यप्रसङ्गात् । अनुक्तानां खल्वर्थानामुपदेशस्तेषु भूयसोपलभ्यते । अलमतिविस्तरेण ॥ १ ॥

एवं शास्त्रारम्भं प्रतिज्ञाय प्रथमन्तावदग्निनामान्यभिधीयन्ते नवभिः श्लोकैः,—

लौकिकः पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकीर्त्तितः ।
अग्निस्तु* मारुतो नाम गर्भाधाने विधीयते ॥२॥

हिशब्दो निश्चयार्थः । लौकिकोऽग्निः पावकः कथितः । रघुनन्दनस्तु,—"लौकिके"—इति पठित्वा, लौकिके गृह-प्रवेशे,—इति वर्णयाञ्चकार । गर्भाधाने पुनर्मारुतो नामाग्निर्विधीयते । यद्यपि, गोभिलेन तत्राग्निर्नोपदिष्टः, तथाप्यस्मा-

* अग्नेस्तु,—इति पाठान्तरम् ।

भिस्तत्पुत्रैस्तदुपदिष्टार्थवेदिभिर्मारुतो नामाग्निस्तत्र विधीयते। तस्मादस्ति गोभिलोक्तेऽपि गर्भाधानेऽग्निरिति बोद्धव्यम्। विधीयते,—इति करणाच्चैवमवगच्छामः। यदि नाम केवलं ब्रह्मणा उक्त इति गर्भाधाने अग्निरुच्यते,—इत्यभिप्रायः, तदा परिकीर्त्तितः,—इत्येव कुर्य्यात्, न—विधीयते,—इति ॥ २ ॥

पुंसवने चान्द्रमसः शुङ्गाकर्म्मणि शोभनः।
सीमन्ते मङ्गलो नाम प्रागल्भो जातकर्म्मणि ॥ ३ ॥

पुंसवने चान्द्रमसो नामाग्निः। 'चन्द्रनामा'—इति रघुनन्दनः पठति। "प्रागुदीच्यां दिशि न्यग्रोधशुङ्गामुभयतःफलामस्रामामक्रमिपरिसृप्तां त्रिःसप्तैर्यवैर्माषैर्वा परिक्रीयोत्थापयेत्"—इत्यादिगृह्यसूत्रोक्ते शुङ्गाकर्म्मणि शोभनो नामाग्निः। सीमन्ते सीमन्तकरणे। स्पष्टमन्यत् ॥ ३ ॥

नाम्नि स्यात्* पार्थिवो ह्यग्निः प्राशने च शुचिस्तथा।
सभ्यनामाऽथ चूड़े तु व्रतादेशे समुद्भवः ॥ ४ ॥

नामकरणे पार्थिवो नामाग्निः। अन्नप्राशने शुचिर्नामाग्निः। चूड़ाकरणे सभ्यो नामाग्निः। 'सत्यनामा'—इति रघुनन्दनः पठति। व्रतानाम्—गोदाने विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् सावित्रव्रतव्रातिकव्रतादित्यव्रतमहानाम्निकव्रतौपनिषदव्रतज्येष्ठसामव्रतानाम्; आदेशे उपदेशे, समुद्भवो नामाग्निः कथितः ॥ ४ ॥

---

* नाम्नि च. इति पाठान्तरम्।

गोदाने सूर्य्यनामा तु केशान्ते ह्यग्निरुच्यते ।
वैश्वानरो विसर्गे तु विवाहे योजकः स्मृतः ॥ ५ ॥

गोदाने गोदानिकव्रते सूर्य्यनामा ऽग्निः । गोदानाङ्गे गृह्योक्ते केशान्ते कर्म्मणि ऽग्निर्नामाग्निः । विसर्गे,— व्रतप्रस्तावात् व्रतानन्तरं करणीये मौञ्जीत्यागे समावर्त्तनापरनामधेये गृह्योक्ते आप्लावनाख्ये कर्म्मणि,—इत्येतत् । "मौञ्जीविसर्गे त्यागे वैश्वानरो नामाग्निः"—इति दीक्षितभाष्यम् । विसर्गे दाने,—इति केचित् । विवाहे योजको नामाग्निः ॥ ५ ॥

चतुर्थ्यान्तु शिखी नाम धृतिरग्निस्तथाऽपरे ।
आवसथ्ये भवो ज्ञेयो वैश्वदेवे तु पावकः ॥ ६ ॥

चतुर्थ्याम्—गृह्योक्ते चतुर्थीकर्म्मणि शिखी नामाग्निः । 'अपरे आचार्य्यास्तथा चतुर्थीकर्म्मणि धृतिनामानमग्निमाहुः'—इति दीक्षितरामकृष्णः । अपरे धृतिहोमादौ,—धृतिर्नामाग्नि,—इति रघुनन्दनः । तत्र ब्रूमः । धृतिहोमे धृतिर्नामाग्निर्युक्तः । कुतः? शब्दसाम्यात् । धृतिनामा खल्वग्निर्धृतिहोमे आगच्छति हृदयम् । आगच्छति चेत्, न युज्यते विना कारणमुत्स्रष्टुम् । एवञ्च, अग्निनाम्नां सप्तत्रिंशत्सङ्ख्याऽप्याञ्जस्येनोपपत्स्यते । मतान्तरत्वे खल्वेतस्य सा नातीव समञ्जसा स्यात् ।

आवसथ्ये गृह्योऽग्नौ भवो नामाग्निर्ज्ञातव्यः । गृह्यः, औपासनः, आवसथ्यः,—इति ह्यनर्थान्तरम् । वैश्वदेवे कर्म्मणि पुनः पावको नामाग्निः ॥ ६ ॥

ब्रह्मा वै गार्हपत्ये स्यादीश्वरो दक्षिणे तथा।
विष्णुराहवनीये तु अग्निहोत्रे त्रयोऽग्नयः ॥ ७ ॥

गार्हपत्येऽग्नौ ब्रह्मा नामाग्निः स्यात्। एवमुत्तरत्रापि। दक्षिणे दक्षिणाग्नौ। श्रौते खल्वग्निहोत्रे एते त्रयोऽग्नयो भवन्ति ॥ ७ ॥

लक्षहोमे वह्निर्नाम* कोटिहोमे हुताशनः।
प्रायश्चित्ते विधिश्चैव पाकयज्ञे तु साहसः ॥ ८ ॥

प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तहोमे विधिर्नामाग्निः। 'विधुः',—इति रघुनन्दनः पठति। पाकयज्ञे साहसो नामाग्निः। श्लिष्टमन्यत्। आह। कः पुनः पाकयज्ञो नाम? उच्यते। यः खल्वेकाग्निसाध्यः यज्ञः, तं पाकयज्ञमाचक्ष्महे। किं कारणम्? "पाकयज्ञा इत्याचक्षते एकाग्नौ यज्ञान्"—इति लाट्यायनसूत्रात्। द्राह्यायणोऽप्येतत् सूचयाञ्चकार। "पाकयज्ञा इत्याख्या यः कश्चैकाग्नौ"—इति च छन्दोगगृह्यान्तरम्। "श्रावण्याश्वयुज्याग्रहायण्यष्टकान्वष्टकैकाष्टकाः पाकयज्ञाः",—इति दीक्षितरामकृष्णः। "पाकयज्ञे,—पाकाङ्गकयज्ञे वृषोत्सर्गदेवप्रतिष्ठाहोमादौ"—इति रघुनन्दनः। पाकयज्ञः प्रशस्तयज्ञः,—इति शाखान्तरीयगृह्यवृत्तिकृतः ॥ ८ ॥

देवानां हव्यवाहस्तु पितॄणां कव्यवाहनः।
पूर्णाहुत्यां मृड़ो नाम शान्तिके वरदस्तथा ॥ ९ ॥

निगदव्याख्यातोऽयं श्लोकः ॥ ९ ॥

* लक्षहोमे तु वह्निः स्यात्,—इति पाठान्तरम्।

पौष्टिके बलदश्चैव क्रोधाग्निश्चाभिचारके ।
वश्यार्थे कामदो नाम वनदाहे तु दूतकः ॥ १० ॥

पौष्टिके,—शरीरस्य धनस्य वा पुष्टिजनके कर्म्मणि, बलदो-नामाग्निः । पुष्टिरुपचयः । अभिचार एवाभिचारकः । तस्मिन्नभिचारके कर्म्मणि क्रोधाग्निः । अभिचरणमभिचारो मारणमित्येतत् । वश्यं वशीकरणम् । तदर्थे कर्म्मणि कामदो नामाग्निः । वनदाहे दूतको नामाग्निः ॥ १० ॥

कोष्ठे तु जठराग्निश्च† क्रव्यादो मृतभक्षणे ।
समुद्रे वाड़वो ज्ञेयः क्षये संवर्त्तको भवेत् ॥ ११ ॥

कोष्ठे उदरे । मृतभक्षणे शवदाहे । क्षये,—सर्व्वेषां नाशे प्रलये,—इति यावत् । श्लिष्टमन्यत् ॥ ११ ॥

एवमग्निनामान्यभिधाय तेषां श्रावणं ज्ञानञ्चेदानीं विधत्ते,—

एतेऽग्नयः समाख्याताः श्रावयेद् ब्राह्मणः सदा ।
सप्तविंशतिविख्याता ज्ञातव्याश्च द्विजेन तु ॥ १२ ॥

एते पूर्व्वोक्ता अग्नयः सम्यक् कथिताः । तानेतान् ब्राह्मणः सदा द्विजं श्रावयेत् । द्विजेन तु, सप्तविंशतिविख्याताः । आर्षोऽयं प्रयोगः । सप्तविंशत्संख्यया विशेषेण कथिताः,—प्रसिद्धा वा, अग्नयो ज्ञातव्याः । तदिदमर्थं कर्म्मस्वविनियुक्तानामप्यग्निनाम्नां पूर्व्वं परिकीर्त्तनमिति द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

---

* क्रोधोऽग्निः,—इति पाठान्तरम् ।

† जठरो नाम,—इति पाठान्तरम् ।

सप्त जिह्वाः स्फुरन्त्येता हुताशनमुखे स्थिताः ।
याभिर्हव्यꣳसमश्नन्ति हुतꣳसम्यक् द्विजोत्तमैः ॥१३॥

अग्निमुखे स्थिता एता वक्ष्यमाणाः सप्तजिह्वाः स्फुरन्ति । द्विजोत्तमैः,—निषादस्थपतिवत् कर्म्मधारयसमासस्यैव युक्तत्वादविशेषाच्च उत्तमद्विजैः, सम्यक् हुतं हव्यं याभिर्जिह्वाभिः समश्नन्ति,—दिवौकसः,—इति वाक्यशेषः ॥ १३ ॥

काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता चैव सुधूम्रवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी चैव शुचिस्मिता च
लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥ १४ ॥

इत्येताः सप्त जिह्वाः नामतो निर्दिष्टाः । लेलायमानाः,—हव्यं भक्षितुमीप्सन्त्यः । लल ईप्सायाम् । लेलायमानाः चलन्त्यो-वा ॥ १४ ॥

तासां खल्वासां जिह्वानां मध्यात्,—

द्वे शान्तिके पौष्टिके द्वे च तिस्रोऽभिचारिण्यः ।
एतास्त्वोक्ता विशेषेण ज्ञातव्याश्च द्विजेन तु ॥ १५ ॥

शान्तिके कर्म्मणि द्वे जिह्वे । पौष्टिके च कर्म्मणि द्वे जिह्वे । तिस्रश्चाभिचारकर्म्मण्युपयुक्ताः । एतास्त्वोक्ता जिह्वा द्विजेन विशेषतो-ज्ञातव्याः ॥ १५ ॥

आहूयैव तु* होतव्यं यो यत्र विहितो विधिः।

यत्र कर्म्मणि यो विधिरुक्तः, तत्र तेन विधिना होतव्यम्। किं कृत्वा? विहितमग्निमाहूय। "यत्र यो विहितोऽनलः"—इति तत्त्वकारः पठति। तत्र च, यत्र योऽनलो विहितस्तत्र तमनलमाहूय होतव्यमिति व्यक्त एवार्थः॥

अविदित्वा तु यो ह्यग्निं होमयेदविचक्षणः॥ १६॥
न हुतं न च संस्कारो न च कर्म्मफलं लभेत्।

यः खल्वविचक्षणोऽग्निमज्ञात्वा होमयेत्, तेन हुतं न भवति। हुतं होमः। भावे निष्ठा। कृतोऽपि होमो न सिध्यतीत्यर्थः। न च तेन होमेन शरीरस्य संस्कारो भवति। न चासौ कर्म्मफलं लभते॥ १६॥

ज्ञात्वा स्वरूपमाग्नेयं योऽग्नेराराधनं चरेत्॥१७॥
ऐहिकामुष्मिकैः काम्यैः सारथिस्तस्य पावकः।
निःसंशयकरैरर्थैः पुत्रशिष्यहितैषिणः॥ १८॥

यः पुनरग्नेरिदमाग्नेयं स्वरूपं वक्ष्यमाणलक्षणं ज्ञात्वा अग्नेराराधनमाचरति, तस्य पुत्रशिष्यहितैषिणः,—इत्याग्नेयं स्वरूपं विदुषः पुत्रशिष्यहितैषित्वं वदन्—तदविदुषः पुत्रशिष्यानिष्टमपि द्योतयति। 'निःसंशयकरैः' निःसंशयं यथा भवति तथा क्रियमाणैः, 'काम्यैः'—कमनीयैः अभिलषणीयैः, 'ऐहिकामुष्मिकैः'—

* आहूय चैव,—इति पाठान्तरम्।

इहलोके परलोके च भवैः सौभाग्यस्वर्गादिभिः, 'अर्थैः'—प्रयोजनैः फलैः,—इत्येतत्। 'पावकः' 'सारथिः'—सारथिवदनुकूलः तत्तत्फलनिर्व्वाहक इत्यर्थः। तथाविधैरर्थैः पुत्रशिष्यहितैषिणस्तस्य पावकः सारथिः—फलदाता, इति वा वर्णनीयम्। तदनेन तस्य पुत्रशिष्याणामपि तत्तदर्थाः सम्पद्यन्ते,—इत्युक्तं भवति ॥ १७ ॥ १८ ॥

न चात्र संशयः कर्त्तव्यः इत्याह,—

गोभिलाचार्य्यपुत्रेण कृतꣳशास्त्रꣳ सुनिश्चितम्।
पावकस्य मुखं वक्ष्ये यदुक्तं पद्मयोनिना ॥ १९ ॥

शास्त्रं पूर्व्वोक्तमग्निनामादिप्रतिपादकं गोभिलाचार्य्यपुत्रेण मया सुनिश्चितं कृतमिति गोभिलानुक्तोऽपि मदुक्तोऽग्निर्गर्भाधानादिष्वस्तीत्यभिप्रायः। उक्तस्यापि पुनरुक्तिः शिष्याणां दृढ़प्रत्ययार्था आदरार्था वा। अपर आह। शास्त्रं गृह्यासंग्रहाख्यम्,—इति। अथेदानीमहमग्नेर्मुखं वक्ष्ये। व्याख्यातमन्यत् ॥ १९ ॥

सप्तजिह्वा-प्रमाणान्तु प्रादेशं परिकीर्त्तितम्।
प्रमाणं चतुरस्रञ्च वर्त्तुलं मुखमण्डलम् ॥ २० ॥

पूर्व्वोक्तानां वक्ष्यमाणानाञ्च सप्तजिह्वानां प्रमाणं प्रादेशं विस्तृततर्ज्जन्यङ्गुष्ठरूपम्। अपर आह। बद्धमुष्टिः करो रत्निः, हस्तार्द्धं प्रादेशम्,—इति। प्रमाणं पूर्व्वोक्तप्रादेशप्रमाणं, चतुरस्रं चतुष्कोणञ्चाग्निमुखं कथितम। मुखमण्डलञ्च वर्त्तुलम ॥ २० ॥

यदर्थं हूयते वह्नौ तां जिह्वां परिकल्पयेत्।

यत्कर्म्मार्थं हूयते, तां तद्विहितां जिह्वामग्नौ परिकल्पयेत् चिन्तयेदावाहयेद्वा॥

पूर्व्वोक्ताभ्यः सप्तभ्यो जिह्वाभ्योऽन्याः सप्त जिह्वा आह,—

कराली धूमिनी श्वेता लोहिता महालोहिता॥२१॥
सुपर्णी पद्मरागी च सप्तैताः परिकीर्त्तिताः।

सप्तैता जिह्वाः कथिताः। ऋज्वन्यत्॥ २१॥

करालीं राक्षसाश्नन्ति धूमिनीमसुरास्तथा॥२२॥
श्वेतां नागाः समश्नन्ति पिशाचा लोहितां तथा।
महालोहितां गन्धर्व्वाः सुपर्णीञ्च यमस्तथा॥२३॥

करालीं—कराल्या जिह्वया, करालीं जिह्वां प्राप्येति वा वर्णनीयम्। एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम्। राक्षसाः अश्नन्ति। अत्र विसर्गलोपे सन्धिरार्षः॥ २२॥ २३॥

पद्मरागी च विख्याता दिव्या जिह्वा हुताशने।
तस्यान्तु होमयेन्नित्यं सुसमिद्धे हुताशने॥ २४॥

यया देवाः समश्नन्ति, सा दिव्येत्युच्यते। हुताशने हुताशनस्य। यथाश्रुतो वाऽर्थः। पद्मरागी हुताशनस्य जिह्वा दिव्या विख्यातेत्यर्थः। तस्यां दिव्यायां जिह्वायां पद्मराग्यामित्येतत्। सुसमिद्धे प्रज्वलिते। श्लिष्टमन्यत्॥ २४॥

विधूमे लेलिहाने च होतव्यं तन्त्रसिद्धये।
न धूमो न तथा ज्वाला विशुद्धे भुवि चक्षुषः॥२५॥

विधूमे धूमरहिते, लेलिहाने दीप्यमाने चाग्नौ, तन्त्रस्य कर्म्मविस्तारस्य सिद्धये होतव्यम्। तत्र हेतुरुत्तरार्द्धेनोक्तः। न धूमः चक्षुषो विशुद्धः विशुद्धिहेतुः, अपि तु धूमश्चक्षुषोऽविशुद्धिहेतुरित्यर्थः। तथेति धूमयुक्तेत्यर्थः। धूमयुक्ता ज्वालापि न चक्षुषो विशुद्धिहेतुः, अपि तु सापि चक्षुषोऽविशुद्धिहेतुरेव। तदत्र धूमशब्देन केवलधूमस्य, ज्वालाशब्देन तु धूमयुक्तज्वालाया अपि दोष उक्तः। 'भुवि'—इत्यत्रापि ज्वालेत्यनुषज्यते। भुवि ज्वाला न चक्षुषो विशुद्धिहेतुः,—इति भुवं लिहत्यग्नौ होमो निन्द्यते। तथा च स्मर्य्यते।

"क्षुत्-तृट्-क्रोध-त्वरा-युक्तो हीनमन्त्रं जुहोति यः।
अप्रवृद्धे सधूमे वा सोऽन्धः स्यादन्यजन्मनि॥
अल्पे रूक्षे सस्फुलिङ्गे वामावर्त्ते भयानके।
आर्द्रकाष्ठैः धूमम्पन्ने फुत्कारवति पावके॥
कृष्णार्च्चिषि सुदुर्गन्धे तथा लिहति मेदिनीम्।
आहुतिं जुहुयाद् यस्तु तस्य नाशो भवेद् ध्रुवम्"॥

इति। 'तथाज्वालः'—इति पाठे, अज्वाल इति च्छेदः। अज्वालो ज्वालारहितोऽग्निर्न विशुद्ध इत्यर्थः। तथा च कर्म्मप्रदीपः।

"योऽनर्च्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः।
मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्च स जायते" ॥

इति। 'विधूमोच्चविचक्षुषा'—इति पाठे, "विधूमेन विगतोष्णेन चक्षुषा यत्राग्नौ धूमो न दृष्टस्तत्र होतव्यम्"—इति दीक्षित-भाष्योक्तैव वर्णना ॥ २५ ॥

प्रभया भाति यत्रैव भगवांस्तत्र तिष्ठति।
तत्र पूर्णाहुतिं दद्यात् सर्व्वकामप्रसिद्धये ॥ २६ ॥

यत्रैवाग्नौ प्रभया भाति ज्वालेत्यर्थः। तत्रैव भगवान् विष्णुस्तिष्ठति। 'तत्र पूर्णाहुतिं दद्यात्';—सर्व्वेषां कामानामभिलषितफलानां प्रकर्षेण सिद्धार्थम्। पूर्णाहुतिदानोपदेशेन होमोऽपि तत्रैव कर्त्तव्यः,—इत्यपि भङ्ग्यन्तरेणोपदिशति। अत्र च, यस्मिन् कर्म्मणि यः कामः शास्त्रेणानुशिष्टः, स एव कामस्तत्र सिध्यति, न पुनरन्योऽपीति द्रष्टव्यम्। तत् कस्य हेतोः? "सर्व्वत्रमाधिकारिकम्"—इति सिद्धान्तात्।

पूर्णाहुतिन्तु ऊर्द्धः सन् दद्यात्, नोपविष्टः। कुतः?

"दद्यादुत्थाय पूर्णां वै नोपविश्य कदाचन"।

इति भविष्यपुराणात्। एवमेके। गोभिलीयकर्म्मण्युपविष्ट एव पूर्णाहुतिं दद्यात्, न पुनरूर्द्धः सन्। कस्मात्?

"आसीन ऊर्द्धः प्रह्वो वा नियमो यत्र नेदृशः।
तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्वेन न तिष्ठता" ॥

इति कर्म्मप्रदीपवचनात् । एवमपरे । तदत्र भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम् ॥ २६ ॥

अथेदानीं वर्ज्जनीयाः समिध आह,—

मारणी राक्षसी रौद्री क्रव्यादी ब्रह्मराक्षसी ।
स्थूलजङ्घा कराली च वज्रहस्ता तथैव च ॥ २७ ॥
यमदूती च विज्ञेया इत्येताः समिधो नव ।

इत्येता नव समिधो नामतो विज्ञेयाः ॥ २७ ॥

यथाक्रममासां लक्षणं ब्रुवन् वर्ज्जनीयत्वमाह,—

विशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्रा स्थूला कृशा द्विधा ॥२८॥
क्रिमिदष्टा च दीर्घा च वर्ज्जनीयाः प्रयत्नतः ।

विशीर्णा त्रुटिता पाटितेत्येतत् । इयं मारणीत्युच्यते । विदला दलरहिता,—त्वचा वियुक्तेति यावत् । इयं राक्षसी । ह्रस्वा प्रादेशप्रमाणात् न्यूना । इयं रौद्री । वक्रा प्रभिन्ना । इयं क्रव्यादी । स्थूला अङ्गुष्ठात् स्थूला । इयं ब्रह्मराक्षसी । कृशा । अङ्गुष्ठात् कृशा, अङ्गुष्ठस्थौल्यस्य विहितत्वात् । इयं स्थूलजङ्घा । द्विधा द्विशाखिका । इयं कराली । क्रिमिदष्टा क्रिमिभिर्दष्टा । इयं वज्रहस्ता । दीर्घा प्रादेशात् दीर्घा । इयं यमदूती । ता एताः समिधो यत्नतो वर्ज्जनीयाः । तथाच कर्म्मप्रदीपः ।

"नाङ्गुष्ठादधिका ग्राह्या समित् स्थूलतया क्वचित् ।
न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥

प्रादेशमात्राधिका नोना न तथा स्याद् द्विशाखिका ।
न सपर्णा न निर्व्वीर्य्या होमेषु च विजानता" ॥

इति ॥ २८ ॥

अथेदानीं विशीर्णादीनां वर्ज्जनीयत्वे हेतुमुक्त्वा वर्ज्जनममूषामुपसंहरति,—

विशीर्णाऽऽयुःक्षयं कुर्य्याद्विदला व्याधिसम्भवा ॥ २९ ॥
ह्रस्वा मृत्युकरी रौद्री दुर्भगत्वन्तु वक्रया ।
विघ्नानि कुरुते स्थूला कृशा च रिपुवर्द्धिनी ॥ ३० ॥
द्विधा नाशयते ह्यर्थं भार्य्याश्च प्रियबान्धवान् ।
कीटदष्टाऽतिभयदा दीर्घा चैव सुतान् हरेत् ॥ ३१ ॥
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वर्ज्जनीयास्तु वर्ज्जयेत् ।

व्याधिसम्भवा,—व्याधेः सम्भवो यया, सा तथाविधा । ह्रस्वा रौद्रीति सामानाधिकरण्यम । अस्मादप्यवगच्छामः,—विशीर्णत्वादीनि यथाक्रमं मारणादीनां लक्षणानि,—इति । वक्रया दुर्भगत्वं प्राप्नोति । विघ्नानि विघ्नान् । अतिभयदेतिच्छेदः । निगदव्याख्यातमन्यत् । यस्मादेवं, तस्माद्वर्ज्जनीया एताः समिधो यत्नेन वर्ज्जयेदिति विशीर्णादीनां वर्ज्जनस्योपसंहारः ॥२९॥३०॥३१॥

अथेदानीं सर्व्वकामदाः समिध आह,—

अकृशा चैव न स्थूला अशाखा चापलाशिनी ॥ ३२ ॥
सत्त्वीग नाधिकाऽन्यूनाः समिधः सर्व्वकामदाः ।

क्रमादयो व्याख्याताः। तद्वैपरीत्येनाक्रमादयो व्याख्यातव्याः। अशाखा,—एकमात्रशाखारहिता। द्विशाखिकेत्यर्थः। असपत्नाग्निनी, न सपत्ना। सक्षीरा—न निर्वीर्य्या। क्षीरमत्र दृश्वदुग्धम्। न अधिकाः नाधिकाः—अनधिका इत्यर्थः। निपातसमानार्थेन नशब्देन समासः। न न्यूनाः अन्यूनाः। निपातेन समासः। नाधिकाश्च अन्यूनाश्च,—इति पश्चात् द्वन्द्वः। न,—इति भिन्नं वा पदम्। न अधिकाः, न च न्यूनाः,—इत्यनुषङ्गेन व्याख्येयम्। एवंविधाः समिधः,—सर्व्वान् कामान् ददति इति सर्व्वकामदा-उच्यन्ते ॥ ३२ ॥

गोभिलानुक्तं विशेषमभिधाय, अथेदानीं गोभिलोक्तेष्वपि केषुचित् विशेषं विवित्सुः प्रतिजानीते,—

गृह्याकर्म्मसु सर्व्वेषु होत्रे प्रतिविधिं ध्रुवम् ॥ ३३ ॥
क्रमशः संप्रवक्ष्यामि यो यत्र विहितो विधिः।

गृह्या गोभिलोक्तगृह्यशास्त्रम्। तदुक्तेषु सर्व्वेषु कर्म्मसु, होत्रे, होतुः सुखार्थम्,—यस्मिन् कर्म्मणि यो विधिर्विहितः, तत्र प्रतिविधिं प्रतिकर्म्म विधानं, क्रमशः सम्यक् प्रकर्षेणाहं वक्ष्यामि ॥ ३३॥

ननु स विधिराचार्य्येणैवोक्तः, किमपरं वक्तव्यमवशिष्यते, यदर्थोऽयमुपक्रमोऽर्थवान् भवेत,—इत्याशङ्कायामाह,—

अनुच्छिन्नपदार्थानि गृह्यावाक्यानि यानि तु ॥ ३४ ॥
तेषां वक्ष्यामि सिद्धार्थं श्लोकसंग्रहसंज्ञकैः।

अनुच्छिन्नपदार्थानि यानि गृह्यावाक्यान्याचार्य्येण पठितानि, तेषा-

मर्थोद्भिदसिद्ध्यर्थम्,—श्लोकसंग्रहसंज्ञकैरिति व्यत्यासेन प्रयुङ्क्ते । संग्रहसंज्ञकैः श्लोकैरित्यर्थः । गृह्यासंग्रहः—इति खल्वयं ग्रन्थोऽभिधीयते । अहं वक्ष्यामि । तथा च, आचार्य्योक्तो विधिरनुद्भिन्नपदार्थ इति तदर्थोद्भिदार्थमयमुपक्रमोऽर्थवानेवेति भावः । उद्भिन्नः व्यक्तः । न उद्भिन्नः अनुद्भिन्नः । पदानामर्थाः पदार्थाः । अनुद्भिन्नाः पदार्थाः येषु वाक्येषु, तानि अनुद्भिन्नपदार्थानि ॥ ३४ ॥

तत्र प्रथमन्तावत्,—"अथातो गृह्याकर्म्माण्युपदेक्ष्यामः"—इति गोभिलसूत्रस्थं गृह्यापदमनुद्भिन्नार्थं व्याकरोति द्वाभ्याम्,—

पत्न्यः पुत्राश्च कन्याश्च जनिष्याश्चापरे सुताः ॥ ३५ ॥
गृह्या इति समाख्याता यजमानस्य दायकाः ।

जनिष्या जनिष्यमाणाः । दायकाः दायहराः । निगदव्याख्यातमन्यत् ॥ ३५ ॥

तेषां संस्कारयोगेन शान्तिकर्म्मक्रियासु च ॥ ३६ ॥
आचार्य्यविहितः कल्पस्तस्माद् गृह्या इति स्थितिः ।

तेषां पत्न्यादीनां "संस्कारयोगेन," संस्कारलाभार्थमित्यर्थः । तदिदमर्थं या विवाहादिक्रियाः क्रियन्ते, तासु : शान्तिकर्म्मणां शान्त्यर्थकर्म्मणामलक्ष्मीनिर्णोदादीनां क्रियासु करणेषु च, यः कल्पः शास्त्रविधिरपेक्षितः, स खल्वाचार्य्यविहितः—आचार्य्येण गोभिलेन विहितः । तदर्थं गृह्यसूत्रं कृतमित्यर्थः । यस्माद्गृह्यानधिकृत्य आचार्य्येण सूत्राणि रचितानि, तस्मात् कारणादाचार्य्य-

गृह्यसूत्राणां गृह्या इति स्थितिः। गृह्यसम्बन्धात् स्मृतिरपि गृह्येत्युच्यते। दण्डयोगाद्दण्डः पुरुष इति यथा॥ ३६॥

"अनुगुप्ता अप आहृत्य प्रागुदक्प्रवणं देशं समं वा परिसमूह्योपलिप्य"—इत्यादिगोभिलोक्तं क्रमं स्पष्टयति,—

भूमेः समूहनं कृत्वा गोमयेनोपलिप्य च॥ ३७॥
द्रव्याण्युत्तरतः स्थाप्य वृषीं कुर्य्यादुदङ्मुखीम्।

यागार्थं भूमेः समूहनं कुशैर्मार्ज्जनं कृत्वा, गोमयोदकेनोपलिप्य द्रव्याण्युदकादीनि प्रयोजनोपयोगीनि उपलिप्तायां भूमौ तस्या एव चोत्तरतः स्थापयित्वा, वृषीम्—ऋषीणामासनम्—विहितमासनमित्येतत्। उपवेशापरपर्य्याय आसनविशेषो वृषी, इति नारायणोपाध्यायाः। उदङ्मुखीमुदगग्रां कुर्य्यात्। मुखमग्रम्। तदिदानीं प्रयोजनोपयोगिद्रव्यासादनमस्माकं न ब्रह्मस्थापनाद्यनन्तरमिति द्रष्टव्यम्। कात्यायनस्तु कर्म्मप्रदीपे अग्नेरुत्तरतो द्रव्याणामासादनमाह। तथाच कर्म्मप्रदीपः।

"प्राञ्चं प्राञ्चमुदगग्नेरुदगग्रं समीपतः।
तत्तथाऽऽसादयेद् द्रव्यं यद् यथा विनियुज्यते"॥

इति। अत्र च फलतो न विरोधः। उपलिप्तायां भूमौ तस्या चोत्तरतः द्रव्याणामासादनेऽपि तत् खल्वासादनमग्नेरुत्तरतएव भवतीति सुधीभिर्विभावनीयम्। यद्यप्यग्निरिदानीं न स्थापितः, तथापि भविष्यतैवाग्निना 'उदक्'—इत्यस्य संबन्धो बोद्धव्यः।

"पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति"—इति भविष्यता पुरोडाशेन कपालस्य संबन्धो यथा ॥ ३७ ॥

अग्न्यादौ स्थानपरिमाणादिकमाह,—

गोचर्म्ममात्रं कुर्व्वीत चतुरस्रमनूषरे ॥ ३८ ॥
सर्व्वतोऽरत्निमात्रं स्यात् सायं प्रातस्तु होमयोः।

ऊषरमिति वालुकामयं स्थानमुच्यते। तत् न भवतीत्यनूषरम्। तस्मिन् प्रदेशे, "चतुरस्रं" चतुष्कोणं "गोचर्म्ममात्रं" गोचर्म्मपरिमाणं स्थानं कुर्व्वीत। सायंप्रातर्होमयोः पुनः सर्व्वतो दिक्षु "रत्निमात्रं" अरत्निमात्रं वा स्थानं स्यात्। उभयत्र परिमाणे मात्रच्। बद्धमुष्टिः करो रत्निः। निष्कनिष्ठः करोऽरत्निः। सार्द्धद्वाविंशत्यङ्गुलोऽरत्निः,—इति केचित् ॥ ३८ ॥

अप्रसिद्धत्वात् स्वयमेव गोचर्म्मपरिमाणं व्याकरोति,—

ऋषभैकशतं यत्र गवां तिष्ठति संवृतम् ॥ ३९ ॥
बालवत्सप्रसूतानां गोचर्म्म इति तं विदुः।

ऋषभो वृषभः। तेन सममेकशतं बालवत्सप्रसूतानाम्—बालाः वत्साः प्रसूताः यासां सद्यःप्रसूतवत्सानामित्यर्थः। विशेषणसामर्थ्यात् बालवत्ससहितानां गवामेकशतमेकेन वृषभेन सह यत्र प्रदेशे संवृतम्—सम्यगसङ्कोचेन, वर्त्तमानं, तिष्ठति, तं प्रदेशं गोचर्म्म इति विदुर्जानन्त्याचार्य्याः। अपर आह। यस्मिन् स्थाने ऋषभाणां शतं बालवत्सप्रसूतानां गवाञ्च शतं संवृतमेको-

भूतं तिष्ठति, तत् स्थानं गोचर्म्म,—इति । तदसङ्गतम् । कुतः ? समासान्तर्निविष्टस्य शतशब्दस्यानुषङ्गकल्पनायां मानाभावात् ।

"गवां शतं वृषश्चैको यत्र तिष्ठेदयन्त्रितः ।
एतद्गोचर्म्ममात्रन्तु प्राहुर्वेदविदो जनाः" ॥

इति स्मृत्यन्तरदर्शनाच्च ॥ ३९ ॥

षट् पञ्च चतुरो वाऽपि त्रयो द्वौ वा शफौ स्मृतौ ॥४०॥
गोचर्म्म इति शब्दोऽयं विधियोगे निपात्यते ।

चतुरः,—इति व्यत्यासेन प्रयुङ्क्ते । चत्वारः,—इत्यर्थः । वाऽपि,—इत्यपि व्यत्यासेन प्रयुङ्क्ते । अपि वा,—इत्यर्थः । तदयमर्थः । षट् शफाः, पञ्च वा चत्वारो वा त्रयो वा शफाः गोचर्म्म इति स्मृताः, द्वौ वा शफौ गोचर्म्म इति स्मृतौ । योग्यत्वादुपस्थितत्वाच्च शफवतीनां गवामेव ग्रहणं वर्णनीयम् ।

तदेवं गोचर्म्मस्थानानामनियतपरिमाणत्वादाह,—विधियोगे,—इति । पूर्व्वोक्तेषु परिमाणेषु विधियोगे विधानयोगे सति, गोचर्म्म इत्ययं शब्दो निपात्यते । यत्र विहिते कर्म्मणि यावत् स्थानमपेक्षितं, तत्र तावत्परिमितमेव स्थानं ग्राह्यमित्यभिप्रायः ॥ ४० ॥

प्राङ्नीचं ब्रह्मवर्च्चस्यमुदङ्नीचं यशोत्तमम् ॥ ४१ ॥
पित्र्यं दक्षिणतोनीचं प्रतिष्ठालम्भकं समम् ।

पूर्व्वतो निम्नं स्थानं ब्रह्मवर्च्चस्यं ब्रह्मवर्च्चसविषये साधु भवति । ब्रह्मवर्च्चसमध्ययनप्रकर्षजं तेजः । उत्तरतोनीचं यशोत्तमम् ।

उत्तमं यशो यस्मात् इति तथाविधम्। राजदन्तादिवत् परनिपातः। 'सान्ता पथ्यदन्ताः'—इत्युक्तेर्यशोत्तममिति निर्देशः साधुः। 'पिण्डं दद्याद् गयाशिरे'—इतिवत्। आर्षो वा विसर्गलोपे सन्धिः। पित्र्यं स्थानं दक्षिणतो नीचं भवति। समं पुनः प्रतिष्ठाया लम्भकं प्रापकम्। तदनेन, "प्रागुदक्प्रवणं देशं समं वा"—इति गोभिलसूत्रं व्याख्यातम्। तत्त्वकारोऽप्येवमेव श्लोकमिमं पपाठ। प्रागुदक्प्रवणं देशम्—इत्येतद्विवरणपरतयैव चेमं ग्रन्थं वर्णयाञ्चकार। एवमेव पित्र्ये कर्म्मणि दक्षिणाप्रवणदेशत्वं कर्म्मप्रदीपाद्यनुशिष्टमनुगृह्यते। केचित्तु,—

"प्राग्ग्रीवं ब्रह्मवर्च्चस्यमुदग्ग्रीव यशोत्तमम्।
पित्र्यं दक्षिणतो नीचं प्रतिष्ठालम्भकं समम्"॥

इत्यन्यथा श्लोकमिमं पठन्तः,—'ब्रह्मवर्च्चसकामस्य प्राग्ग्रीवं प्राङ्मस्तकमासनं कर्त्तव्यम्, यशस्कामस्य उदङ्मस्तकम्, पित्र्यमासनं दक्षिणतो नीचं कर्त्तव्यम्, प्रतिष्ठाकामस्य लम्भकं सुन्दरं समम्,—इत्यासनपरतया वर्णयन्ति। तदसमीचीनमिति लक्ष्यते। कुतः? अनुक्तिन्नपदार्थगृह्यसूत्रार्थकथनपरत्वाद्ग्रन्थस्य। स्थानप्रस्तावाच्चानुपस्थितासनपरतया वर्णनस्यान्याय्यत्वात्। अन्यथा, तूष्णीं कुर्य्यादुदङ्मुखीम्—इत्यस्मिन्नेव प्रक्रमे इदमपि कुर्य्यात्। वर्णनाऽपि तेषां न शब्दमनुसरतीत्यलं विस्तरेण॥ ४१॥

वरं गान्तु विजानीयाच्चतुर्वर्षामिति स्थितिः॥ ४२॥
दक्षिणानां विशिष्टं वै वरं तमपरं विदुः।

चतुर्वर्षां गां वरं जानीयादिति शास्त्रमर्य्यादा। दक्षिणानां मध्ये विशिष्टं श्रेष्ठं, तं गाम्, अपरं पूर्व्वोक्तादन्यं वरं जानन्त्याचार्य्याः। तम्,--इति विधेयप्राधान्यविवक्षया पुंसा निर्देशः, लिङ्गव्यत्ययाद्वा। नात्र कल्पे वर्षनियम इत्यभिप्रायः।* तथा चोक्तम्।

"गौर्विशिष्टतमा लोके शास्त्रेऽपि च निगद्यते।

न ततोऽन्यद्वरं किञ्चित् तस्माद्गौर्वरमुच्यते" ॥

इति। तदनेन,--"अनड्वान् कंसो वासो वर इति दक्षिणाः"--इति सूत्रस्थोऽनुद्दिष्टपदार्थो वरशब्दो व्याख्यातः ॥ ४२ ॥

"पूर्णपात्रो दक्षिणा"--इति सूत्रस्थं पूर्णपात्रपदं व्याकरोति,--

चतुर्म्मुष्टिर्भवेत् किञ्चित् पुष्कलं तच्चतुर्गुणम् ॥ ४३ ॥
पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते।

चतुर्मुष्टिः 'किञ्चित्' भवेत्। किञ्चिच्चतुर्गुणं--षोड़शमुष्टिः पुष्कलं भवेत्। चत्वारि पुष्कलानि--चतुःषष्टिमुष्टिः पूर्णपात्रमिति दीक्षितभाष्यम्।

'अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम्'।

इति नारायणोपाध्यायादयः पठन्ति। अत्र च,--"कंसं चमसं वाऽन्नस्य पूरयित्वा कृतस्य वाऽकृतस्य वाऽपिवा फलानामेवैतं पूर्णपात्रमित्याचक्षते" -इत्याचार्य्यसूत्रोक्तस्य एतस्य च पूर्णपात्रस्य सम्भवासम्भवाभ्यां व्यवस्था बोद्धव्या। अत्यन्तासम्भवे तु,--

"यावता बहुभोक्तुश्च तृप्तिः पूर्णेन जायते।

नावरार्द्धं ततः कुर्य्यात् पूर्णपात्रमिति स्थितिः" ॥

इति कर्म्मप्रदीपोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ४३ ॥

यज्ञद्रव्यसमाहारे भोजनाचमने तथा ॥ ४४ ॥
जपे वा होमकाले वा दक्षिणं बाहुमुद्धरेत् ।

यज्ञद्रव्याणां स्रुवादीनां समाहरणे ग्रहणे इत्यर्थः । जपे जपकाले । स्पष्टमन्यत् । एषु दक्षिणं बाहुं यथासम्भवमूर्द्धं कुर्य्यात् । वस्त्राद्बहिः कुर्य्यादिति वाऽर्थः । वाशब्दौ समुच्चयार्थौ ॥ ४४ ॥

होमः प्रतिग्रहो दानं भोजनाचमनानि च ॥४५॥
अवहिर्जानु कर्म्माणि साङ्गुष्ठान्येवमाचरेत् ।
आरम्भः सर्व्वहोमानामाहुर्यज्ञविदो जनाः ॥४६॥

अवहिर्जानु यथा भवति, तथैतान्याचरेदिति क्रियाविशेषणमेतत् । 'कर्म्माणि' सन्ध्यावन्दनादीनि । होमादेर्विशेषतः कथनमादरार्थम् । अवहिर्जानु,—इति अन्तर्जानु इत्यर्थः । जानुनोर्मध्ये हस्तौ कृत्वेत्येतत् ।

"अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः" ।

इति । "अन्तरूर्व्वोरयन्त्नौ कृत्वा"—इति चैवमादिस्मृत्यन्तरेषु तथा दर्शनात् । जानुमध्ये दक्षिणं बाहुं कृत्वा,—इति केचित् । 'साङ्गुष्ठानि' अङ्गुष्ठाङ्गुलिसहितानि चैतानि कर्म्माण्याचरेत् । सर्व्वहोमानामारम्भोऽप्येवमेव करणीय इति यज्ञविदो जनाः कथयन्ति । होमः इति वचनादारम्भे नियमो न स्यादिति वा ; आदरातिशयार्थं वा ; 'आरम्भः सर्व्वहोमानाम्'—इति पुनराह ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

"मध्यतः प्राचीं रेखामुल्लिख्योदीचीञ्च संहतां पश्चात्"—इत्यादि-सूत्रेण स्थण्डिले रेखादिकरणमभिधाय, "लक्षणावृदेषा सर्व्वत्र"—इति सूत्रेण तेषां लक्षणत्वमुक्तं गोभिलेन। तदिदं विशेषतो-विवक्षुः प्रतिजानीते,—

लक्षणं तत् प्रवक्ष्यामि प्रमाणं दैवतञ्च यत्।

गोभिलेन रेखाकरणादिरूपं लक्षणमुक्तं, तदहं प्रकर्षेण वक्ष्यामि। रेखाणां यत् प्रमाणं, यच्च दैवतं देवता, तत् सर्व्वं प्रवक्ष्यामि॥

न नखेन न काष्ठेन नाश्मना मृन्मयेन वा ॥४७॥
प्रोल्लिखेल्लक्षणं विप्रः सिद्धिकामस्तु यो भवेत्।

अश्मना पाषाणेन। लक्षणं रेखाम्। निगदव्याख्यातमन्यत् ॥४७॥

नखादिना रेखाकरणे दोषमाह,—

नखेन कुनखी चैव काष्ठेन व्याधिमृच्छति ॥४८॥
अश्मना धननाशः स्यात् मृन्मयेन कलिर्ध्रुवम्।

ऋच्छति गच्छति प्राप्नोति,—इत्येतत्। कलिः कलहः। अति-रोहितार्थमन्यत् ॥ ४८ ॥

नखादिना रेखाकरणे दोषमभिधाय, अथेदानीं फलादिना रेखाकरणे गुणमाह,—

फलेन फलनी चैव पुष्पेण श्रियमृच्छति ॥ ४६ ॥
पर्णेन धनलाभः स्यात् दीर्घमायुः कुशेन तु।

फलेन लक्षणं लिखन् फलनी स्यात्। फलनं फलम्। तद्विद्यतेऽ-

स्येति फलनी फलवान् इत्यर्थः। फलिनी,—इति पाठे, फलेन लिखिता रेखा फलिनी फलप्रदा स्यादिति व्याख्येयम्। पर्णेन पत्रेण। सुगममन्यत् ॥ ४९ ॥

यस्मादेवम्,—

तस्मात् फलेन पुष्पेण पर्णेनाथ कुशेन वा ॥ ५० ॥
प्रोल्लिखेल्लक्षणं विप्रः सिद्धिकामस्तु कर्म्मसु।

स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ ५० ॥

सव्यं भूमौ प्रतिष्ठाप्य प्रोल्लिखेद्दक्षिणेन तु ॥ ५१ ॥
तावन्नोत्थापयेत् पाणिं यावदग्निं निधापयेत्।

सव्यं वामं पाणिं भूमौ प्रतिष्ठाप्य दक्षिणेन पाणिना लक्षणं प्रोल्लिखेत्। यावदग्निं स्थण्डिले स्थापयेत्, तावद् वामं पाणिं नोत्थापयेत्—भूमावेव स्थापयेदित्यर्थः ॥ ५१ ॥

अथेदानीं रेखानां देवतामाह,—

प्राक्कृता* पार्थिवी रेखा † आग्नेयी चाप्युदक् स्मृता ‡ ॥ ५२ ॥
प्राजापत्या च ऐन्द्री च ‡‡ सौमी च प्राक्कृता स्मृता।

पार्थिवी पृथिवीदेवताका रेखा प्राक्संस्था आचार्य्येण कृता। आचार्य्येण प्राक् संस्था या रेखा प्रथममभिहिता सेयं पार्थिवी,—इति वक्तव्ये—प्राक् कृता पार्थिवी रेखा,—इति भङ्ग्यन्तरेणाह।

* प्राग्गता,—इति पाठान्तरम्। † लेखा,—इति पाठान्तरम्।
‡ मता—इति पाठान्तरम्। ‡‡ प्राजापत्या तथा चैन्द्री,—इति पाठान्तरम्।

अनेनैव श्लोकशेषो व्याख्यातः। आसाञ्च रेखानां पाठक्रमेणैवो-ल्लेखनक्रमो बोद्धव्यः। तदनेन, "मध्यतः प्राचीं लेखामुल्लिख्योदीचीञ्च संहतां पश्चान्मध्ये प्राचीस्तिस्र उल्लिख्याभ्युक्षेत्"—इति सूत्रोक्तानां रेखाणां दैवतमुक्तम् ॥ ५२ ॥

उत्करं गृह्य रेखाभ्योऽरत्निमात्रे निधापयेत् ॥ ५३ ॥
द्वारमेवन्तु द्रव्याणां प्रागुदीच्यां दिशि स्मृतम् ।

रेखाभ्यः पूर्व्वोक्ताभ्यः, उत्करं गृह्य गृहीत्वा, अरत्निमात्रे देशे निधापयेत् स्थापयेत्। उद्धृत्य कीर्य्यते विक्षिप्यते इत्युत्करो रेखो-त्कीर्णमृत्तिका भण्यते। कस्यां दिशि निधापयेत्? उच्यते। प्रागुदीच्यामैशान्यां दिशि पुनर्द्रव्याणामुत्कराणामिवं द्वारं निधा-पनद्वारं मुनिभिः स्मृतम्। द्वारमेतत् पदार्थनाम्,—इति तत्त्व-कारपाठेऽपि तथैवार्थः। 'एवमैशान्यां दिशि होमद्रव्याणामानय-यनार्थं द्वारं स्मृतम्'—इति तु दीक्षितरामकृष्णः ॥ ५३ ॥

रेखाणां मानमाह,—

पार्थिवी चैव सौमी च लेखे द्वे द्वादशाङ्गुले ॥ ५४ ॥
एकविंशतिराग्नेयी प्रादेशिन्ये उभे स्मृते ।

पृथिवीदेवताका सोमदेवताका चेति द्वे रेखे द्वादशाङ्गुलपरिमिते। अग्निदेवताका रेखा एकविंशत्यङ्गुलपरिमिता। उभे अवशिष्टे प्राजापत्यैन्द्रीरेखे प्रादेशिन्ये प्रादेशपरिमिते स्मृते। एतदुक्तं भवति। प्रथमं प्राक्संस्थां द्वादशाङ्गुलपरिमितां पार्थिवीं रेखामुल्लिखेत्।

तत उदक्संस्थामेकविंशत्यङ्गुलामाग्नेयीं रेखामुल्लिखेत्। ततः प्राक्संस्थां प्रादेशपरिमितां प्राजापत्यामैन्द्रीञ्च रेखामुल्लिखेत्। ततः पुनरपि प्राक्संस्थां द्वादशाङ्गुलपरिमितां सौमीं रेखामुल्लिखेत्,—इति। कात्यायनस्तु कर्म्मप्रदीपे,—

"लक्षणे प्रागतायास्तु प्रमाणं द्वादशाङ्गुलम्।
तन्मूललग्ना योदीची तस्या एवं नवोत्तरम्॥
उदग्गतायाः संलग्नास्तिस्रः प्रादेशमात्रिकाः।
सप्तसप्ताङ्गुलांस्त्यक्ता कुशेनैव समुल्लिखेत्"॥

इति प्रकारान्तरं स्मरति। तदनयोः प्रकारयोर्विकल्पो बोद्धव्यः। कुतः? द्वयोरेव स्वशाखोक्तत्वात्॥ ५४॥

आग्नेयीलग्नानां रेखाणामन्तरपरिमाणमुल्लेखनप्रकारश्चाह,—

षड़ङ्गुलान्तराः कार्य्या आग्नेयीसंहितास्तु ताः॥५५॥
पार्थिवायास्तु रेखायास्तिस्रस्ता उत्तरोत्तराः।

आग्नेय्यामुदक्संस्थायामेकविंशत्यङ्गुलपरिमितरेखायां संहिताः संलग्नाः, तावतस्रो रेखाः प्रत्येकं षड़ङ्गुलव्यवहिताः कर्त्तव्याः।

"सप्त सप्ताङ्गुलांस्त्यक्ता कुशेनैव समुल्लिखेत्"।

इति कर्म्मप्रदीपोक्तमन्तरं तदुक्तकल्पे बोद्धव्यम्। पार्थिवायाः पार्थिव्या रेखाया अन्या यास्तिस्रो रेखाः, ता उत्तरोत्तराः कार्य्याः। सा खल्वियं पार्थिवी रेखा स्थण्डिलस्य दक्षिणतः स्यात्। कथं ज्ञायते? अन्यासां तिसृणां रेखानामुत्तरोत्तरत्व-षड़ङ्गुलान्तरत्वयोरनुरोधात्॥ ५५॥

रेखाणां वर्णमाह,--

शुक्लवर्णा पार्थिवी स्यादाग्नेयी लोहिता भवेत् ॥५६॥
प्राजापत्या भवेत् कृष्णा नीलामैन्द्रीं विनिर्द्दिशेत्।
पीतवर्णेन सौमी स्याद्रेखाणां वर्णलक्षणम् ॥ ५७ ॥

पीतवर्णेन,--इति इत्थम्भावे तृतीया। पीतवर्णेन विशिष्टा स्यादित्यर्थः। श्लिष्टमन्यत्। तदित्थमेनं सार्द्धश्लोकं दीक्षितरामकृष्णः पपाठ व्याचष्टे च। रघुनन्दनस्त्वन्यथेमं ग्रन्थं पठति। तद्यथा,—

"पार्थिवी पीतवर्णा स्यादाग्नेयी लोहिता भवेत्।
प्राजापत्या भवेत् कृष्णा नीला चैन्द्री प्रकीर्त्तिता।
श्वेतवर्णा च सौमी स्याद्रेखाणां वर्णलक्षणम्" ॥

इति। भवदेवभट्टोऽप्येवमेव पद्धतौ लिलेख। पीतं रूपं पृथिव्याः, श्वेतं सोमस्य,--इति तन्त्रान्तरेऽपि दृश्यते। तदत्र भगवन्तो-भूमिदेवाः प्रमाणम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

एष लेखविधिः प्रोक्तो गृह्याकर्म्मसु सर्व्वसु।
सूक्ष्मास्ता ऋजवः कार्य्या लेखास्ताः सुसमाहिताः ॥५८॥

लेखविधिः,—रेखाणामुल्लेखनविधिः। अथवा। लिख्यते,—इति लेखो रेखा भण्यते। तासां विधिरित्यर्थः। सर्व्वसु,—इति पत्वाभावश्छान्दसः। ताः पूर्व्वोक्ता रेखाः, सूक्ष्मा न स्थूलाः, ऋजवो न वक्राः, कर्त्तव्याः। ताः खल्विमा रेखाः

सुसमाहिताः,--शोभनं सम्यक्--यथोक्तप्रकारेणाहिताः कारणीयाः,—इत्यादरार्थमुक्तम् ॥ ५८ ॥

एतानि तत्त्वतो ज्ञात्वा गृह्याकर्म्माणि कारयेत् ।

एतानि परिसमूहनादीनि तत्त्वतो ज्ञात्वा, गृह्याकर्म्माणि कर्त्तव्ये-कारयेत् । एतानि.--इत्येव । गृह्याकर्म्माणि,--इति पाठे, एतानि ज्ञात्वा गृह्याकर्म्माणि कारयेदिति व्यक्त एवार्थः ॥ "प्रागुदक्प्रवणं देशं समं वा परिसमूह्योपलिप्य"—इति सूत्रेण भूमेरुपलेपनं गोभिलेनोक्तम् । 'गोमयेनोपलिप्य च'—इत्यनेन स्वयमप्येतदनुशिष्टम् । तत्र पृच्छति,—

विष्णुपादपरिक्रान्ता वाराहेणोद्धृता च या ॥५९॥
शुचिर्मेध्या च पूता च किमर्थमुपलिप्यते ?

येयं भूमिर्विष्णुपादेन परिक्रान्ता कृतपरिक्रमणा, वाराहेण वराहरूपिणा भगवता प्रलयार्णवादुद्धृता च, सेयं शुचिरनुपहता, मेध्या यज्ञार्हा च । मेधो यज्ञ इत्यनर्थान्तरम् । पूता पवित्रा च । अथ वा । शुचिर्मेध्या पवित्रेति पर्य्यायशब्दानां कथनभङ्ग्या पवित्रत्वातिशयो भूमेरभिप्रेयते । सा खल्वियं किमर्थं पुनरुपलिप्यते गोमयेन ? ॥ ५९ ॥

अत्रोत्तरमाह,—

इन्द्रेण वज्राभिहतः पुरा वृत्रो महासुरः ॥ ६० ॥
मेदसा तस्य संक्लिन्ना तदर्थमुपलिप्यते ।

पुरा पूर्व्वस्मिन् काले वृत्रो नाम कश्चिन्महासुरः इन्द्रेण कार्य्यवशेन कारणेनाभिहतः, तस्य वृत्रस्य मेदसा धातुविशेषेण संक्लिन्ना आर्द्रा (क्लिदू आर्द्रभावे) इयं पृथिवी, एतस्मात् कारणादुपलिप्यते गोमयेन ॥ ६० ॥

ननु कस्मिंश्चिदतीते काले वृत्रस्य मेदसा संक्लिन्ना भूमिरासीत्, तदपि मेदः पूर्व्वमेवोद्धृतं, तत् किमिदानीमुपलेपनेन ?— इत्याशङ्कायामाह,—

मेदमुद्ध्रियमाणस्य शेषं यत् किञ्च तिष्ठति ॥६१॥
अन्तर्धानं मृदा चैव दीयते वेदनिश्चयः।

'उद्ध्रियमाणस्य' उद्धृतस्य मेदसः, 'शेषम्' अवशिष्टम्, 'यत्' 'किञ्च' किमपि, 'मेदम्' मेदः, 'तिष्ठति' अस्यात्, 'मृदा' 'एव' 'तस्य' 'अन्तर्धानम्' 'दीयते' दत्तम्। उभयत्र कालसामान्ये लट्। अथ वा। उद्धृतस्य मेदसोऽवशिष्टं किञ्चिन्मेदोऽद्यापि तिष्ठत्येव। तिष्ठति चेत्, कथं न दृश्यते ? तत्राह। मृदैव तस्यान्तर्धानमद्यापि दीयते। अतो न दृश्यते,—इति भावः। इत्ययं 'वेदस्य' 'निश्चयः'। एतस्मात् कारणादिदानीमप्युपलिप्यते,—इत्यभिप्रायः।

दीक्षितस्त्वन्यथेमं ग्रन्थं वर्णयाञ्चकार,--मेदमुद्ध्रियमाणस्य,-- इत्यादिम्। "वृत्रस्य मेदं रुधिरमुद्ध्रियमाणस्योद्धृतस्य यत् शेषं किञ्च तिष्ठति, तन्मृदैव मृत्तिकया अन्तर्धानं दीयते--स्थण्डिलं क्रियते इत्यर्थः"--इति ॥ ६१ ॥

द्यूते च व्यवहारे च प्रवृत्ते यज्ञकर्म्मणि ॥ ६२ ॥
यानि पश्यत्युदासीनः * कर्त्ता तानि न पश्यति ।

द्यूते,—

"अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते" ।

इत्युक्तलक्षणे । व्यवहारे,—

"वि नानार्थेऽव सन्देहे, हरणं हार उच्यते ।

नानासन्देह-हरणाद्व्यवहार इति स्मृतः" ।

इत्याद्युक्तलक्षणे विवादनिर्णये, यज्ञकर्म्मणि च प्रवृत्ते, यान्युदासीनः पश्यति, द्युतादिकर्त्ता तानि न पश्यति । 'प्रवृत्ते'—इत्यत्र 'प्रव्रते'—इति रघुनन्दनः पठति । 'प्रव्रते प्रकृष्टव्रते'—इति व्याकरोति च ॥ ६२ ॥

यस्मादेवं, तस्मात्,—

एकः कर्म्मणि युक्तः स्यात् द्वितीयस्तन्त्रधारकः ॥ ६३ ॥
तृतीयः प्रश्नं प्रब्रूयात् † ततः कर्म्म समाचरेत् ‡ ।

एकः पुरुषः कर्म्मणि युक्तः नियुक्तः स्यात् । कर्म्मनियुक्त इति दन्त्यपाठे व्यक्तोऽर्थः । द्वितीयः पुरुषः, तन्त्रस्य कर्म्मविस्तारस्य गृह्याद्युक्तकर्म्मणो धारको भर्त्ता स्यात्,— इति दीक्षितभाष्यम् । स खल्वयं पुरुषः सन्नद्धके कर्म्मणि ब्रह्मैव स्यात् । कथं ज्ञायते ?

* पश्यन्त्युदासीनाः,—इति पाठान्तरम् ।
† प्रश्नकं ब्रूयात्, इति पाठान्तरम् ।
‡ समारभेत्—इति पाठान्तरम् ।

"भावेत यज्ञसंसिद्धिम्"--इति गोभिलसूत्रस्वरसात्। अत्रत्यके पुनरन्योऽपि। तन्त्रधारकः पुस्तकवाचकः,--इति रघुनन्दनः। तृतीयः पुरुषः कर्म्मणः शुद्धाशुद्धिविषयकं प्रश्नं प्रब्रूयात् प्रकर्षेण शास्त्रादिना ब्रूयात् कथयेत्--निर्णयेदित्यर्थः। स खल्वयं सदस्यो भण्यते॥ ६३॥

अथेदानीं "भूर्भुवः स्वरित्यभिमुखमग्निं प्रणयन्ति"-इति सूत्रोक्त-मग्निप्रणयनं व्याकुरुते सार्द्धचतुर्भिः,—

कपालैर्भिन्नपात्रैर्वा न त्वामैर्गोमयेन वा॥ ६४॥
अग्निप्रणयनं कार्य्यं यजमान-भयावहम्।

कपालैर्घटखण्डैः,--

"कपालं मृन्मयं पात्रं चक्राघटितमुच्यते"।

इत्युक्तलक्षणैर्वा। भिन्नपात्रैः--भग्नपात्रैर्वा। आमैरपक्वपात्रैर्वा। तुशब्दो वाशब्दार्थः। गोमयेन वा, अग्निप्रणयनं न कर्त्तव्यम्। कपालादिपात्रैः कृतं खल्वग्निप्रणयनं यजमानस्य भयमावहति॥६४॥

अल्पः प्रणीतो विच्छिन्नोऽसमिद्धश्चापरिस्रुतः॥ ६५॥
त्वरया पुनरानीतो यजमान-भयावहः।

अल्पः। विच्छिन्नोऽन्तरा च्छेदसहितः—विच्छिन्न इति यावत्। असमिद्धोऽप्रदीप्तः। अपरिस्रुतः शास्त्रोक्तेतिकर्त्तव्यतारहितः। स्रुतं शास्त्रमिति ह्यनर्थान्तरम्। त्वरया चानीतः प्रणीतोऽग्निर्यजमा-नस्य भयमावहति। पुनः-शब्दश्चशब्दार्थः॥ ६५॥

यस्मादेवम्,—

तस्माच्छुभेन पात्रेण अविच्छिन्नाकृशं बहु ॥ ६६ ॥
अग्निप्रणयनं कुर्य्याद् यजमान-सुखावहम् ।

अविच्छिन्नम्, अकृशं—समिद्धम्, बहु—नाल्पं यथा भवति, तथा अग्निप्रणयनं कुर्य्यात् ॥ ६६ ॥

शुभं पात्रन्तु कर्त्तव्यं यजमान-सुखावहम् ॥ ६७ ॥

शुभं पात्रमित्यादरार्थं पुनरुपादानम् ॥ ६७ ॥

शुभं पात्रमाह,—

शुभं पात्रन्तु कांस्यं स्यात्तेनाग्निं प्रणयेद्बुधः ।
तस्याभावे शरावेण नवेनाभिमुखश्च तम् ॥ ६८ ॥

तस्य कांस्यस्याभावे नवेन शरावेणाग्निं प्रणयेदिति शरेन संबन्धः । अभिमुखं यथा भवति, तथा 'तम्' अग्निं प्रणयेदिति कल्पद्वयेऽपि संबध्यते । यत्तु,—

"शरावे भिन्नपात्रे वा कपाले वोल्मुकेऽपि वा ।
नाग्निप्रणयनं कुर्य्याद् व्याधिहानिभयावहम्" ।

इति शरावनिषेधः । स पुरातनशरावविषयः, कांस्यपात्रसद्भाव-विषयः, गोभिलीयव्यतिरिक्तविषयो वा ॥ ६८ ॥

अग्नेः स्वरूपमाह,—

सर्व्वतः पाणिपादान्तः सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुखः ।
विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्व्वकर्म्मसु ॥ ६९ ॥

अन्तशब्दः स्वरूपार्थः। सर्व्वतः पाणिपादस्वरूपं यस्य, स तथा। सर्व्वतोऽक्षीणि—चक्षूंषि, शिरांसि, मुखानि च, यस्य, स तथोक्तः। स खल्वयं विश्वरूपो महानग्निः सर्व्वकर्म्मसु प्रणीतो भवति। "ज्ञात्वा स्वरूपमाग्नेयम्"—इत्यग्नेः स्वरूपं विदुषः फलवादः पुरस्तादभिहितः। तदेव खल्वग्नेः स्वरूपमनेन श्लोकेनोक्तमिति बोद्धव्यम्। रघुनन्दनस्तु,—विशेषतोनामाज्ञाने सर्व्वत्र विश्वरूपो-नामाग्निर्भवति,—इति कल्पयाञ्चकार। अग्निप्रणयनानन्तरं पठनीयोमन्त्रोऽयम्,—इति चाचचक्षे॥ ६८॥

न वस्त्रेण धमेदग्निं न सूर्पेण न पाणिना।
मुखेनोपधमेदग्निं मुखाद्ध्येषोऽध्यजायत॥ ७०॥

वस्त्रेण सूर्पेण पाणिना वा, अग्निं न धमेत् नोद्दीपयेत्। किन्तु मुखेनाग्निमुपधमेत्। तत्र हेतुः। हि यस्मादेषोऽग्निः प्रजापते-र्मुखादध्यजायत उत्पन्नः। मुखादुपजातस्य मुखेनोपधमनं युक्त-मिति भावः। मुखादुत्पत्तिश्चाग्नेस्ताण्ड्ये ब्राह्मणे समाम्नायते। "सोऽकामयत—यज्ञं सृजेयेति, स मुखत एव त्रिवृतमसृजत, तं गायत्री च्छन्दोऽन्वसृज्यताग्निर्देवता ब्राह्मणो मनुष्यो वसन्त ऋतु-स्तस्मात् त्रिवृत् स्तोमानां मुखं, गायत्री च्छन्दसा, मग्निर्देवतानां, ब्राह्मणो मनुष्याणां, वसन्त ऋतूनां, तस्माद् ब्राह्मणो मुखेन वीर्य्यं करोति, मुखतो हि सृष्टः"—इति। "मुखादग्निश्च वायुश्च"—इति च पुरुषसूक्ते। रघुनन्दनस्त्वेतदजानानः—'मुखात् मुखपाठ्य-मन्त्रात्,—इति यदृच्छयैव कल्पयाञ्चकार। तदनादरणीयम्।

तदिदं मुखेनाग्नेरुपधमनं लौकिकाग्निव्यतिरिक्तविषयम्। तथाच, कर्म्मप्रदीपः।

"जुह्वश्च हुते चैव पाणि-सूर्प-स्फ्य दारुभिः।
न कुर्य्यादग्निधमनं कुर्य्याद्‌ वा व्यजनादिना॥
मुखेनैके धमन्त्यग्निं मुखाद्ध्येषोऽध्यजायत।
नाग्निं मुखेनेति च यल्लौकिके योजयन्ति तत्"।

इति॥ ७०॥

वस्त्रादिना अग्निधमने दोषम्, मुखेन धमने फलञ्चाह,—

वस्त्रेण तु भवेद्‌ व्याधिः सूर्पेण धननाशनम्।
पाणिना मृत्युमादत्ते मुखेन सिद्धिभाग्भवेत्॥ ७१॥

मृत्युमादत्ते गृह्णाति,—अचिरात् म्रियते, इत्यर्थः। अतिरोहितार्थमन्यत्॥ ७१॥

अथेदानीं त्रिधा प्रातर्होमकालमाह,—

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा।
सर्व्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः॥ ७२॥

ऋज्वर्थः श्लोकः॥ ७२॥

वस्तुक्रमानुरोधादुद्देशक्रममुल्लङ्घ्य प्रथममनुदितं कालं लक्षयति,—

रात्रेः षोड़शमे भागे ग्रहनक्षत्रभूषिते।
अनुदयं विजानीयाद्धोमन्तत्र प्रकल्पयेत्॥ ७३॥

रात्रेः—षोड़शधा विभक्तायाः, षोड़शमे भागे। स खल्वयं कालो-

ऽन्तिममुहूर्त्तादपि किञ्चिन्न्यूनो भवति । तमिमं कालं विशिनष्टि। ग्रहनक्षत्रैर्भूषिते अलङ्कृते । यावद्ग्रहनक्षत्राणि दीप्यन्ते, तावदित्यर्थः । तमिमं कालमनुदयं जानीयात् । तत्रानुदयकाले होमं कुर्य्यात् ॥ ७३ ॥

समयाध्युषितं कालमाह,--

ततः प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले ।
रविबिम्बं न दृश्येत समयाध्युषितं स्मृतम् ॥७४॥

ततः—तदनन्तरं, प्रभातसमये,—भातं दीप्तिः ; "भा दीप्तौ"-- इति स्मरणात्, रविकिरणानां प्रदीप्तिसमये इत्यर्थः । अतएव नक्षत्रमण्डले नष्टे विलीने विरले इत्येतत् । पुनर्विशिनष्टि । रविबिम्बं सूर्य्यमण्डलं यावन्नदृश्यते, तावदित्यर्थः । स खल्वयं कालः समयाध्युषितं स्मृतमाचार्य्यैः । विधेयप्राधान्यविवक्षया नपुंसकनिर्देशः ॥ ७४ ॥

उदयकालमाह,—

रेखामात्रन्तु दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितम् ।
उदयं तं विजानीयाद्धोमं कुर्य्याद्विचक्षणः ॥ ७५ ॥

रश्मिभिः किरणैर्युक्तं सूर्य्यमण्डलस्य रेखामात्रं यदा दृश्यते, तं कालमुदयं जानीयात् । पुरस्तात्तावत् 'रविबिम्बं न दृश्येत'—इत्युक्तम् । तदत्र, रविबिम्बस्यैव रेखामात्रं दृश्यते,—इत्यर्थमवगच्छामः । स खल्वयमुदयकालस्यारम्भः । उत्तरावधिस्त्वस्य,—

"हस्तादूर्द्धं रविर्यावद्गिरिं हित्वा न गच्छति ।
तावद्धोमविधिः पुण्यो नान्योऽभ्युदितहोमिनाम्" ॥

इति कर्म्मप्रदीपे कात्यायनेनोक्तः । तस्मात्,—'स्थण्डिलहस्तरेखाया एकविंशत्यङ्गुलपरिमाणदर्शनात् रेखामात्रमेकविंशत्यङ्गुलमात्रं रवेरुदयं दृश्येत'—इत्यसङ्गतैषा कल्पना दीक्षितस्य ।

ननु "पुरोदयात् प्रातः प्रादुष्कृत्योदितेऽनुदिते वा प्रातराहुतिं जुहुयात्" इति सूत्रयता गोभिलेन प्रातर्होमस्य कालद्वयमुक्तम्, अनेन तु कालत्रयमुच्यते । तदनयोः पितापुत्रवचसोर्विरोधः कथं समाधेयः । उच्यते । नैषदोषः । अभिप्रायभेदात् । गोभिलः खल्वाचार्य्यः उदयात् पूर्व्वमेवानुदयकालमभिप्रयन् समयाध्युषितस्यापि कालस्य तत्रैवान्तर्भावं मन्यमानः 'उदितेऽनुदिते वा'—इति कालद्वयं सूत्रयाञ्चकार । अनेन तु "उदिते जुहोति, अनुदिते जुहोति, समयाध्युषिते जुहोति" इति श्रुतिमनुसरता एकस्यैवोदयपूर्व्वकालस्यानुदयसमयाध्युषितत्वेन द्वैविध्यमभिप्रेत्य कालत्रयमुपदिष्टम् । तस्मादभिप्रायभेदात् द्वयोरविरोधः ॥ ७५ ॥

अथेदानीमग्न्याधानस्य कालानाह,—

आधानस्य तु चत्वार उक्ताः कालाः पृथक् पृथक् ।
अन्त्या समिद्विवाहस्य विभागः पैरमेष्ठिनः ॥ ७६ ॥

अग्न्याधानस्य पुनः पृथक् पृथक् चत्वारः काला आचार्य्यैरुक्ताः । तान् कालान् गणयति,—अन्त्या समिदित्यादिना । विभागोऽग्निविभागः ।

अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति। तत्र तावत्,—"ब्रह्मचारी वेदमधीत्यान्त्यां समिधमभ्याधास्यन्"—इति सूत्रेण यः आधानकाल उक्तः, स इहान्त्यसमिद्योगादन्त्या समिदिति निर्दिश्यते। "जायाया वा पाणिं जिघृक्षन्"—इति सूत्रेण य आधानकाल उक्तः, स इह विवाह इत्युच्यते। यः पुनः परमेष्ठिनोऽग्नेराधानकालः—"प्रेते वा गृहपतौ परमेष्ठिकरणम्",—इत्यनेन सूत्रेणोपदिष्टः; स इह परमेष्ठिन इत्यभिधीयते। विभागकालः पुनर्गोभिलेन नोपदिष्टः, तत् कथमाधानस्य चत्वारः काला उक्ता इत्युच्यते? उच्यते। एते चत्वारः कालाः गोभिलेनोक्ताः,—इत्येतदिह नोच्यते। किन्तर्हि? आचार्य्यैरुक्ताः,—इति। गौतमः खल्वाचार्य्यः,—"भार्य्यादिरग्निर्दायादिर्वा"—इति सूत्रयाञ्चकार। सोऽपि किल छन्दोग एव। गोभिलीयगौतमीये सूत्रे छन्दोगैरेव परिगृह्यते,—इति तत्प्रवार्त्तिकेऽभिहितम्। तत्र तावत् एक एव भार्य्यादिरग्निः,—'अन्त्यां समिधमभ्याधास्यन्'—इति, 'पाणिं जिघृक्षन्'—इति च कालद्वयाश्रितो भवतीत्याचार्य्येण दर्शितः। एकः खल्वपि दायादिरग्निः—गृहपतेर्मरणं, दायविभागश्चेति कालद्वयाश्रितो भवति,—इत्याचार्य्यसूत्रादाचार्य्यपुत्रवाक्याच्चावगच्छामः। तस्मात्,—चत्वारः कालाः,—इति उपपन्नतरम्।

"प्रेते वा गृहपतौ"—इति सूत्रयता गोभिलेन गृहपतौ प्रेते यदाधानमुक्तं, तत् ज्येष्ठस्यैव भ्रातुर्न कनिष्ठस्य। कथं ज्ञायते?

"ज्येष्ठः कुर्य्यात्तथाऽऽधानं कनीयांश्च विवर्जयेत्"।

इति कर्म्मप्रदीपवचनात्। कनिष्ठस्य तु विभागकाल एव दायादि-

रग्निर्भवति। तस्मात्,—आचार्य्यो ज्येष्ठं प्रधानमभिप्रेत्य "प्रेते वा गृहपतौ'—इति सूत्रयाञ्चकार, आचार्य्यपुत्रस्तु कनिष्ठाभिप्रायेण 'विभागः'—इत्याह,—इति स्लिष्यते। तदिदं गोभिलानुक्तविशेषाभिधानपरं वचनम्। ननु, "तथा तिथिनक्षत्रपर्व्वसमवाये" "दर्शे वा पौर्णमासे वाऽग्निसमाधानं कुर्व्वीत"—इति सूत्राभ्यामन्येऽप्याधानकाला गोभिलेनोक्ताः, तत् कथमाधानस्य 'चत्वारः कालाः'—इत्युच्यते। उच्यते। सत्यमुक्ता अन्येऽप्याधानकालाः, परन्तु गृह्यकर्म्मणां योऽग्निः, तस्यैते चत्वार एव कालाः सम्भिद्यन्ते नेतरे। कुतः? इतरेषां कालानामाश्रमान्तरसाधारण्यात्। श्रौताग्निसाधारण्याच्च। चत्वारः खल्वमी कालाः गृह्यकर्म्मणामग्नेरसाधारणाभवन्ति। कस्मात्? यस्मादन्यतममिदाधानात् विवाहाद्वासौ गृहस्थो भवति। पूर्व्वं खल्वयं ब्रह्मचारी आसीत्।

सत्यपि गार्हस्थ्ये पितरि जीवति न स्वातन्त्र्यं गृह्यकर्म्मादिषु पुत्राणामिष्यते। "पितरि जीवति पुत्राणामर्थादानविसर्गाक्षेपेषु न स्वातन्त्र्यम्"—इत्यादिस्मरणात्। तेषामपि गृह्यतया पितृकृतैरेव गृह्यकर्म्मभिः फलवत्ताया न्याय्यत्वाच्च। अतएव गृहपतौ प्रेते गृह्यकर्म्मणामग्नेराधानं ज्येष्ठस्य। जीवति ज्येष्ठे कनीयसामप्यविभक्तानामस्वातन्त्र्यं मुनयः स्मरन्ति। तथाच मनुः।

"पितेव पालयेत् पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातॄन् यवीयसः।
पुत्रवच्चापि वर्त्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्म्मतः"॥

इति। अतएवांशविभागकालोऽमीषामाधानकालः। अतएव मनुः।

"एवं सहवसेयुर्वा पृथग्वा धर्म्मकाम्यया"।

इति विभागे धर्म्मकाम्यां हेतुतया निर्दिशति। गौतमोऽप्याह। "विभागे तु धर्म्मवृद्धिः"--इति। यस्मात्,--परेते गृहपतावग्न्याधानं ज्येष्ठस्यैव, कनीयसान्तु विभागकाल एव, तस्मादविभक्तानामेकमेव गृह्यकर्म्मादिकं विभक्तानान्तु पृथक् पृथक्,--इति स्मर्त्तारः स्मरन्ति। तथाच बृहस्पतिः।

"एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्च्चनम्।
एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे" ॥

इति। नारदः।

"भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्म्मः प्रवर्त्तते।
विभागे सति धर्म्मोऽपि भवेत् तेषां पृथक् पृथक्" ॥

इति। तस्मात्,--गृह्यकर्म्मणामग्नेरसाधारणाश्चत्वारः कालाः,--इति तथोक्तम्। तथाच गौतमः। "भार्य्यादिरग्निर्दायादिर्वा, तस्मिन् गृह्याणि"--इति। एतत्सूत्रोक्तस्यैव खल्वग्नेश्चत्वार इमे आधानकालाः भवन्ति,--इत्यवोचाम ॥ ७६ ॥

भार्य्यादेस्तावदग्नेः प्रथमप्रातराहुतिप्रकारः,--"तेन चैवास्य प्रातराहुतिर्हुता भवति"--इति सूत्रेणोक्तः। दायादेरग्नेः प्रथमप्रातराहुतिप्रकारमाह,--

परमेष्ठी विभक्तश्च जुहुयादक्षतान् सकृत्।
प्रातस्तूष्णीं घृतं वाऽपि प्रातराहुत्युपक्रमः ॥७७॥

येन परमेष्ठिनोऽग्नेराधानं कृतं, स इह परमेष्ठी भण्यते। येन च विभागकाले कृतमग्नेराधानं, स विभक्त इत्युच्यते। स खल्वयं

परमेष्ठी विभक्तश्च, अक्षतान्—'अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ताः'—इति वचनात् यवान्, घृतम् वा सक्तदेकवारं तूष्णीममन्त्रकं प्रातर्जुहुयात्। सेयं दायादेरग्नेः प्रथमा प्रातराहुतिर्भवति। अपरस्तु सकृत् पदमनर्थकं कुर्व्वन्नाह,—'द्वितीयामपि तूष्णीं जुहुयात्.'—इति।

तदनयोः परमेष्ठिविभक्तयोरग्न्योः प्रातराहुतिभ्यामुपक्रमः प्रारम्भः। तदनेन, "सायमाहुत्युपक्रम एवात ऊर्द्ध्वं गृह्येऽग्नौ होमोविधीयते"—इति गोभिलसूत्रं दायादाग्निव्यतिरिक्तविषयं व्याख्यातम् ॥ ७७ ॥

"अपिवाऽन्यं मथित्वाऽभ्यादध्यात्"—इति सूत्रेणारणीयोऽग्निरुपदिष्टः। तत्रारणिस्वरूपादिकमाह,—

आश्वत्थीन्तु शमीगर्भामरणिं कुर्व्वीत सोत्तराम्।
उरोर्दीर्घां रत्निदीर्घां चतुर्विंशाङ्गुलां तथा ॥ ७८ ॥
चतुरङ्गुलोच्छ्रितां कुर्य्यात् पृथुत्वेन षडङ्गुलाम्।

आश्वत्थीमश्वत्थसंबन्धिनीम्। शमीगर्भां शमीगर्भसंबन्धिनीम्। तत्संबन्धात्ताच्छब्द्यम्। शमीगर्भश्च,—

"संसक्तमूलो यः शम्याः स शमीगर्भ उच्यते"।

इति कर्म्मप्रदीपोक्तलक्षणः। मुख्योऽयं पक्षः। असम्भवे आश्वत्थीमेव कुर्य्यात्।

"अलाभे त्वशमीगर्भादुद्धरेदविलम्बितः"।

इति कर्म्मप्रदीपवचनात्। सोत्तरामुत्तरारणिसहितामरणिं

कुर्व्वीत। कीदृशीं कुर्व्वीत? उच्यते। ऊरोः सक्थिनो-दीर्घाम्। रत्निर्व्याख्याता। तत्परिमाणदीर्घाम्। चतुर्व्विंशाङ्गुल-दीर्घाम्। तथेति दैर्घ्यपरामर्शः। "खादिरे बध्नाति, पालाशे बध्नाति, रोहितके बध्नाति"—इतिवदमीषां परिमाणानां विकल्पो बोद्धव्यः। चतुरङ्गुलोच्छ्रितां चतुरङ्गुलोच्चाम्, पृथुत्वेन विस्तारेण षड़ङ्गुलां कुर्य्यात्। अत्र, चतुर्विंशाङ्गुलादिपरिमाण-मङ्गुष्ठाङ्गुलाभिप्रायेण। अविशेषाच्च द्वयोरप्यरण्योरेतत् परिमाणं बोद्धव्यम्। तथाच कर्म्मप्रदीपः।

"चतुर्व्विंशतिरङ्गुष्ठा दैर्घ्यं षड़पि पार्थवम्।
चत्वार उच्छ्रये मानमरण्योः परिकीर्त्तितम्"॥

इति। अन्योऽपि विशेषः, "तस्य या प्राङ्मुखी शाखा"—इत्यादिकः कर्म्मप्रदीपादुपलब्धव्यः॥ ७८॥

प्रमन्थचात्रौविलीनां परिमाणमाह,—

अष्टाङ्गुलः प्रमन्थः स्याच्चात्रं स्यात् द्वादशाङ्गुलम्॥७९॥
ओविली द्वादशैव स्यादेतन्मन्थनयन्त्रकम्।

चात्रगर्भस्थो मन्थनार्थः काष्ठविशेषः प्रमन्थः। सोऽयं प्रमन्थो-ऽष्टाङ्गुलः स्यात्। स खल्वयं प्रमन्थः उत्तरारणेः काष्ठशकल-मुद्धृत्य कर्त्तव्यः।

"उत्तरारणिनिष्पन्नः प्रमन्थः सर्व्वदा भवेत्"।

इति कर्म्मप्रदीपवचनात्। "चात्रम्"—मन्थनदण्डरूपं द्वादशाङ्गुल-परिमितं स्यात्। ओविली च—चात्रोर्द्ध्वस्थलौहशङ्कुशिरोनिबद्ध-

काष्ठविशेषरूपा द्वादशाङ्गुलैव स्यात्। एतत् सर्व्वं यथाविधि विन्यस्तं मन्थनयन्त्रमित्युच्यते। चात्रमोविलौ च सारवद्दारुणा निर्मातव्यम्।

"सारवद्दारवं चात्रमोविलौ च प्रशस्यते"।

इति कर्म्मप्रदीपवचनात्। विन्यासप्रकारस्त्वमीषां कर्म्मप्रदीपादुपलभ्यः॥ ७९॥

अथेदानीं देवयोनिसंज्ञकं मन्थनस्थानमाह,—

मूलादष्टाङ्गुलमुत्सृज्य त्रीणि त्रीणि च पार्श्वयोः॥८०॥
देवयोनिः स विज्ञेयस्तत्र मथ्यो हुताशनः।

अरण्या मूलदेशादष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा, पार्श्वयोश्च त्रीणि त्रीण्यङ्गुलानि त्यक्त्वा यः सन्धिप्रदेशो लभ्यते, स खल्वयं देवयोनिर्विज्ञेयः। तत्राग्निर्मथ्यः॥ ८०॥

प्रकारान्तरमाह,—

मूलादष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा अग्रात्तु द्वादशाङ्गुलम्॥ ८१॥
देवयोनिः स विज्ञेयस्तत्र मथ्यो हुताशनः।

ऋज्वर्थः श्लोकः। प्रकारान्तरं मन्थनप्रकारश्च कर्म्मप्रदीपादुपलभ्यम्॥ ८१॥

स्रुवस्वरूपमाह,—

खादिरोऽरत्निदीर्घः स्यात् स्रुवोऽङ्गुष्ठपर्व्ववृत्तः॥ ८२॥

खदिरकाष्ठनिर्म्मितोऽरत्निदीर्घः स्रुवः स्यात्। परन्तिर्हिवितस्ति-

रिति दीक्षितभाष्यम्। अङ्गुष्ठपर्व्वपरिमाणेन वृत्तोवर्त्तुलः। स्रुवस्य धारणदण्डः खल्वयममङ्गुष्ठपर्व्ववृत्तः स्यात्। अग्रे पुनरस्य नासा-रन्ध्रवत् मध्यस्थितमर्थादमङ्गुष्ठद्वयपरिमाणं वर्त्तुलं बिलं कर्त्तव्यम्। तदाह कर्म्मप्रदीपः।

"खादिरो वाऽथ पालाशो द्विवितस्तिः स्रुवः स्मृतः।
स्रुग्बाहुमात्रा विज्ञेया वृत्तस्तु प्रग्रहस्तयोः॥
स्रुवाग्रे घ्राणवत् खातं द्व्यङ्गुष्ठपरिमण्डलम्।
जुह्वाः शराववत् खातं सनिर्वाहं षडङ्गुलम्"॥

इति। अग्रभागे अङ्गुष्ठपर्व्वभ्यां वृत्तोवर्त्तुलः,—इति वा वर्ण-नीयम्॥ ८२॥

स्रुचः स्वरूपमाह,—

पार्णीं स्रुचं बाहुमात्रीं पाणितलाकारपुष्कलाम्।
त्वग्बिलां त्वग्रे कुर्व्वीत मेक्षणं स्रुक्स्रुवादिवत्॥८३॥

पर्णः पलाशः—इत्यनर्थान्तरम्। पार्णीं पलाशसंबन्धिनीम्, बाहु-मात्रीं बाहुपरिमिताम्, अग्रे अग्रदेशावच्छेदेन,—पाणितलाकार-पुष्कलां—पाणितलस्याकारेण पुष्कलां विस्तीर्णाम्, त्वग्बिलां—त्वक्पर्य्यन्तखातां त्वचि खातां वा। एतेन त्वचा युक्तमेवास्या अग्रं स्यादित्यर्थादवगम्यते। तदेतद्भूतां स्रुचं कुर्व्वीत। इयमेव जुहुरि-त्युच्यते। अत्रापि विशेषः कर्म्मप्रदीपादुपलब्धव्यः। मेक्षणमपि स्रुक्स्रुवादिवत् काष्ठनिर्म्मितम्। विशेषस्तु कर्म्मप्रदीपे।

"इध्मजातीयमिध्मार्द्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत्।
वृत्तं चाङ्गुष्ठपृथ्वग्रमवदानक्रियाक्षमम्॥
एषैव दर्व्वी यस्तत्र विशेषस्तमहं ब्रुवे।
दर्व्वी द्व्यङ्गुलपृथ्वग्रा तुरीयोनन्तु मेक्षणम्"॥

इति॥ ८३॥

शङ्कुश्चैवोपवेशश्च द्वादशाङ्गुल इष्यते।

अन्वष्टक्यादिकर्म्मणि कर्षूणां खननार्थः शङ्कुर्भवति, 'कर्षूं चोपदध्यात्,'—इति सूत्रोक्तो स्फ्यपरपर्य्याय उपवेशः',—इति नारायणोपाध्यायाः। 'उपवेशो हस्तप्रतिरूपकः',—इति दीक्षितभाष्यम्। स खल्वयं शङ्कुरुपवेशश्च द्वादशाङ्गुल इष्यत आचार्य्यैः। अत्रापि,—

"शङ्कुश्च खादिरः प्रोक्तो रजतेन विभूषितः"।

इति कर्म्मप्रदीपोक्तोविशेषो द्रष्टव्यः॥

नवैः शोभनैरगर्भं पवित्रन्तु कुशाग्रजम्॥ ८४॥
ललाटाच्चिबुकं प्राहुर्बाहुमात्राः परिधयः।

नवैर्न पुनरास्तृतैरित्यर्थः। शोभनैः कुशैः पवित्रं प्राहुराचार्य्याः। बहुवचनं व्यक्तिभेदाभिप्रायम्। कथं ज्ञायते?

"अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्"॥

इति कर्म्मप्रदीपे द्विदलस्योक्तत्वात्। अपर आह,

"चतुर्भिर्दर्भपत्रैश्च त्रिभिर्द्वाभ्यामथापि वा।
पवित्रं कारयेन्नित्यं प्रशस्तं सर्व्वकर्म्मसु"॥

इति।

"पवित्रन्तु द्विजः कुर्य्यात् कुशपत्रद्वयेन वा।
पत्रत्रयेण वा कार्य्यं नैकपत्रेण कुत्रचित्"॥

इति चैवमादिस्मृत्यन्तरदर्शनात् बहुभिरपि कुशैः पवित्रं भवतीति किं व्यक्तिभेदाभिप्रायेण बहुवचनवर्णनया,—इति। सङ्केतित-विशिष्टद्विदलासम्भवे अवस्थाविशेषशून्यैस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा कुशैः पवित्रं भवतीति किल वदन्ति साम्प्रदायिकाः। तदभिप्रायकत्वे तु नवैरगर्भैरित्याद्युपादानं नातीव समञ्जसं स्यादिति सुधीभिरवधेयम्। पवित्रं विशिनष्टि, अगर्भं गर्भशून्यम्। कुशाग्रजं साग्रकुशेन जातम्। ललाटात् ललाटमारभ्य, ल्यब्लोपे पञ्चमी। चिबुकं चिबुकपर्य्यन्तम्—ललाटावधि चिबुकपर्य्यन्तपरिमाण-मित्यर्थः। तदनेन, "तत एव बर्हिषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते"—इत्यादिसूत्रोक्तं पवित्रं व्याख्यातम्। "ललाटप्रमाणेन चिबुकं मन्दंश प्राहुराचार्य्याः"—इति दीक्षितभाष्यम्।

"परिधीनप्येके कुर्व्वन्ति शामीलान् पार्णान् वा"—इति सूत्रोक्तान् परिधीन् व्याचष्टे। परिधयो बाहुमात्रा भवन्ति। विशेषस्तु कर्म्मप्रदीपे।

"बाहुमात्राः परिधयो ऋजवः सत्वचोऽव्रणाः।
त्रयो भवन्त्यशीर्णाग्रा एकेषान्तु चतुर्दिशम्"॥

इति॥ ८४॥

दीप्ताग्नौ विस्फुलिङ्गोऽव वने दग्धेषु दारुषु॥८५॥

न च संस्कारदोषोऽस्ति तथा चरु-कपालयोः।

'विच्छिन्ने दीप्ताग्नौ'—इति दीक्षितभाष्यम्। विस्फुलिङ्गे अग्निकणे, वने दवाग्निना दग्धेषु काष्ठेषु, चरौ च मार्ज्जारादिदृष्ट्याद्युपघाते, कपाले च, संस्कारे प्रोक्षणादौ कृते सति दोषो नास्ति॥ ८५॥

अथेदानीं कर्म्मक्रममाह,--

लेखनाभ्युक्षणे कृत्वा निहितेऽग्नौ समिद्ददत्॥८६॥
ततो भूमिग्रहं कृत्वा कुर्य्यात् परिसमूहनम्।

समिदित्यार्षो विभक्तिलोपः। ददिति शत्रन्तम्। तदयमर्थः। रेखोल्लेखनमभ्युक्षणञ्च कृत्वा निहिते स्थापितेऽग्नौ समिधं दद्यात्। ततः,--"पश्चादग्नेर्भूमौ न्यञ्चौ पाणी प्रतिष्ठाप्येदं भूमेर्भजामह इति"—इतिसूत्रोक्तं भूमिग्रहं कृत्वा, "इमं स्तोममितित्रृचेन परिसमूहेत्"—इतिसूत्रोक्तं परिसमूहनं कुर्य्यात्॥ ८६॥

ब्रह्माणमुपसंकल्प्य चरुश्रपणमारभेत्॥ ८७॥
ब्रह्माणं स्तरणं विद्याच्चरुर्यत्र न कल्पितः।

ततो ब्रह्माणमुपसंकल्प्य,—अग्निसमीपे सम्यक् गृह्योक्तप्रकारेण स्थापयित्वा, चरुश्रपणमारभेत। तस्मात्,--भूमिजपादेः पूर्व्वं ब्रह्मस्थापनमित्यसङ्गतं वचनम्। यत्र कर्म्मणि चरुर्न कल्पितस्तत्र ब्रह्माणमेव स्तरणं जानीयात्। न तत्र गृह्योक्तं स्तरणं कुर्य्यादित्यर्थः॥ ८७॥

ब्रह्मविष्टरयो*श्चापि सन्देहे समुपस्थिते ॥ ८८ ॥
ऊर्द्धकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः।

ब्रह्मविष्टरयोः स्वरूपसन्देहे निर्णयमाह,—ऊर्द्धकेशो ब्रह्मा भवेत्। अधोलम्बितकेशो विष्टरो भवेत्। केशोऽग्रम् ॥ ८८ ॥

कतिभिस्तु भवेद्ब्रह्मा? कतिभिर्विष्टरः स्मृतः? ॥ ८९ ॥
पञ्चाशद्भिः कुशैर्ब्रह्मा तदर्द्धेन तु विष्टरः।

ऋजुरक्षरार्थः। आभ्यां श्लोकाभ्यां गोभिलोक्तौ दर्भवटुविष्टरौ व्याख्यातौ। कर्म्मप्रदीपे तु,—

"यज्ञवास्तुनि मुष्ट्याञ्च स्तम्बे दर्भवटौ तथा।
दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि" ॥

इति दर्भवटौ विष्टरे च दर्भसंख्या निषिद्धा। तदनयोर्विकल्पः,—पञ्चाशद्भिर्वा कुशैर्भवति, अपरिमितैर्वा कुशैः,—इति। कुतः? द्वयोरप्यस्मच्छास्त्रेऽभिधानात्। 'सम्भवे पञ्चाशद्भिः कुशैरसम्भवे अपरिमितैरिति व्यवस्थितोऽयं विकल्पः'—इति नारायणोपाध्यायाः। रघुनन्दनस्तु च्छन्दोगोऽपि, आचार्य्यपुत्रस्यैतद्वचनमित्यजानानः,—शाख्यन्तरीयमेतत् संख्यावचनम्,—इति कल्पयाञ्चकार ॥ ८९ ॥

उदग्धारामविच्छिन्नामाज्यमारभ्य दक्षिणाम् ॥ ९० ॥
दद्याद्ब्रह्मासनस्थाने सर्व्वकर्म्मसु नित्यशः।

---

* ब्रह्माविष्टरयोः, इत्यादर्शपुस्तके अशुद्धः पाठः।

अग्नेरिदं आग्न्यं स्थण्डिलमारभ्य दक्षिणां दक्षिणायामिति दीक्षितभाष्यम्। अग्निमारभ्य,—इति तत्त्वकारः पठति। तदेवं ब्रह्मासनस्य स्थाने अविच्छिन्नामुदकस्य धारां दद्यात्। तदनेन,—"दक्षिणतोऽग्नेर्ब्रह्मासनमास्तीर्य्य"—इति सूत्रोक्तं ब्रह्मासनास्तरणम्,—तत्स्थाने इत्यमुदकधारां दत्त्वा करणीयमिति व्याख्यातम्। प्रागग्रवारिधारादानम—इति केचित्॥ ९०॥

एकाग्नौ* पितृयज्ञे च ब्रह्माणं नोपकल्पयेत्॥९१॥
सायं प्रातश्च होमेषु तथैव बलिकर्म्मसु।

एकोऽग्निर्यस्मिन्, तस्मिन्नेकाग्नौ पितृयज्ञे,—इति सामानाधिकरण्येन संबन्धः, श्रौतस्य बह्वग्निसाध्यस्य पिण्डपितृयज्ञस्य निरासार्थः। चकारः पुनरर्थः। एकाग्नौ पितृयज्ञे पुनर्ब्रह्माणं नोपकल्पयेत्। पितृयज्ञे अन्वष्टक्यकर्म्मणि पिण्डपितृयज्ञे च,—इति दीक्षितभाष्यम्। एकाग्नौ, पितृयज्ञे च,—इत्युभयत्र ब्रह्माणं नेच्छन्त्यन्ये। तदसङ्गतम्। एकाग्न्योरपि दर्शपौर्णमासयोर्ब्रह्मोपवेशनस्याचार्य्येण गृह्ये अभिधानात्। अपिच, एवं खल्वेकाग्निसाध्ये गृह्योक्तकर्म्ममात्र एव विवाहे-होमादौ ब्रह्मा न स्यात्। इष्यते च। लिङ्गञ्च विवाहहोमे ब्रह्मणः पश्यामः। तथाच वक्ष्यति।

"प्राजपत्यामुदग्याहं ब्रह्माणमृत्विजं तथा।
एतानि वाग्यतः कृत्वा शेषाणान्तु प्रदक्षिणम्"॥

---

*एकाग्नौ.—इति परिशिष्टप्रकाशधृतः पाठः।

इति । तस्माद् यथोक्तमेवास्तु । 'राकाग्नौ'—इति पाठे, राकायां पौर्णमास्यां योऽग्निः, तत्र ब्रह्माणं न कल्पयेदित्यर्थः । तथाच गोभिलसूत्रम् । "पौर्णमास्यां रात्रौ खदिरशङ्कुशतं जुहुयादायुः-कामः"—इति ।

सायं प्रातर्होमेषु, चशब्दादन्येष्वपि क्षिप्रहोमेषु, बलिकर्म्मसु-चैत्यहोमकेष्वित्यर्थः । तदेतेषु ब्रह्माणं नोपकल्पयेत् । तथाच गृह्यान्तरम् ।

"एकसाध्येष्वबर्हिःषु न स्यात् परिसमूहनम् ।
नोदगासादनञ्चैव क्षिप्रहोमा हि ते स्मृताः" ॥

इत्येकसाध्यत्वम्--होतृमात्रसाध्यत्वं क्षिप्रहोमानामाह ॥ ८१ ॥

"अथ हविष्यस्यान्नस्याग्नौ जुहुयात् कृतस्य वाऽकृतस्य वा"—इत्यादिसूत्रोक्तं कृतादिपदं व्याचष्टे,—

यवव्रीह्यकृतं ज्ञेयं तण्डुलादि कृताकृतम् ॥ ८२ ॥
ओदनन्तु कृतं विद्यात् न तस्य करणं पुनः ।

ऋजुरक्षरार्थः । यवव्रीहि,--इति द्वन्द्वैकवद्भावः । तत्र गोधू-मादीनामप्युपलक्षणम् । तण्डुलादि,—इत्यादिपदात् माष-मुद्गादिवैदलादीनां ग्रहणम् । ओदनपदम्—मोदकपिष्टकादी-नामप्युपलक्षणम् । 'तण्डुलादि,--इत्यादिपदात् सक्तुग्रहणम्,'—इत्यसङ्गतैषा कल्पना दीक्षितस्य । कुतः ? तस्य कृतत्वात् । कथं ज्ञायते ? यदयमोदनस्य कृतत्वे 'न तस्य करणं पुनः'—

इति हेतुतया निर्दिशति । अविशिष्टं खल्वेतत् सर्व्वौ । न हि तस्यापि पुनः करणमस्ति । तथाच कर्म्मप्रदीपः ।

"कृतमोदनसक्त्वादि तण्डुलादि कृताकृतम् ।
व्रीह्यादि चाकृतं प्रोक्तमिति हव्यं त्रिधा मतम्" ॥

इति ॥ ८२ ॥

सीमन्ते दर्भपिञ्जूल्यस्तिस्रस्ताभिस्त्रिरुन्नयेत् ॥ ८३ ॥
त्रिभिः श्वेतैश्च शलली, प्रोक्तोवीरतरः शरः ।

सीमन्तकरणे कर्म्मणि तिस्रोदर्भपिञ्जूल्यो भवन्ति । ताभिस्तिसृभिरेव वारत्रयं सीमन्तमुन्नयेत् । तदनेन,—"अथ सीमन्तमूर्द्ध्वमुन्नयति भूरिति दर्भपिञ्जूलीभिरेव प्रथमं भुवरितिद्वितीयं स्वरितितृतीयम्"—इति सूत्रोक्ता दर्भपिञ्जूल्य उन्नयनञ्च व्याख्यातम् । भवदेवभट्टस्त्वेतदजानानः, नव दर्भपिञ्जूलीराह । दर्भपिञ्जूलीनां त्रित्वमभ्युपगच्छन्नपि भट्टनारायणः--एकैकया पिञ्जूल्या एकैकमुन्नयनं वदन्ननादेयवचन एव ।

त्रिभिः स्थानत्रये स्थितैः श्वेतैः—अन्तरा वर्णान्तरमभिश्रैरित्यर्थः । इत्थम्भावे तृतीया । तदेवम्भूतैः श्वेतैः,—"त्रिश्वेतया च शलल्या"—इति सूत्रोक्ता शलली व्याख्याता । "अथ वीरतरेण"—इति सूत्रोक्तो वीरतरः शरः प्रोक्तः ॥ ८३ ॥

दिशास्च विदिशास्चैव यत्र नोक्ता विचारणा ॥ ८४ ॥
"सर्व्वतः" तत्र शब्दोऽयं विधियोगे निपात्यते ।

यत्र विधियोगे--विधानयोगे, दिशां पूर्व्वादीनां विदिशामास्न-

घ्यादीनाञ्च विचारणा, नोक्ता नाभिप्रेता, तत्र 'सर्व्वतः,'— इत्ययं शब्दोनिपात्यते क्रियते। तथाच गोभिलसूत्रम्। "यत्र स्वभ्राः स्वयं खाताः सर्व्वतोऽभिमुखाः स्युस्तत्रावसानं प्राग्द्वारं यशस्कामोबलकामः कुर्व्वीत"--इति। दीक्षितः पुनः--"एवं दक्षिणैवं प्रतीच्येवमुदीची"--इति सूत्रमत्रोदाजहार ॥ ८४ ॥

विहितप्रतिषिद्धाञ्च प्रणीतां नोपकल्पयेत् ॥ ८५ ॥

पूर्व्वं विहिता पश्चात् प्रतिषिद्धा या प्रणीता,—सेयं विहितप्रतिषिद्धा। तामिमां प्रणीतां नोपकल्पयेत्,--'गृह्याकर्म्मसु'—इति पराचीनमनुषज्य संबन्धनीयम्। आह। केयं विहितप्रतिषिद्धा नाम? उच्यते। महतः पात्रान्तरस्य सद्भावे अपां पूर्णः स्रुवः। तथाच गोभिलसूत्रम्। "उत्तरतोऽपां पूर्णः स्रुवः प्रणीता, भावे न वा स्यादित्येके"--इति ॥ ८५ ॥

वैरूपाक्षं जपेन्मन्त्रं प्रपदञ्चैव यज्ञवित्।
परिधींस्तु न कुर्व्वीत गृह्याकर्म्मसु याज्ञिकः ॥ ८६ ॥
उदकाञ्जलयस्तिस्रस्ते वै परिधयः स्मृताः।

"वैरूपाक्षः पुरस्ताद्धोमानाम्"--इति सूत्रोक्तं वैरूपाक्षं मन्त्रम्, प्रपदञ्च,—"तपश्च तेजश्चेति जपित्वा"—इति सूत्रोक्तम्,—गृह्याकर्म्मसु जपेदन्यत्र क्षिप्रहोमेभ्यः। तथाच कर्म्मप्रदीपः।

"न कुर्य्यात् क्षिप्रहोमेषु द्विजः परिसमूहनम्।
वैरूपाक्षञ्च न जपेत् प्रपदञ्च विवर्जयेत्" ॥

इति। "पूर्व्वेषु चैके"- इत्युपक्रम्य वैरूपाक्षादीनामुक्तत्वात्

प्रणीतावद्विहितप्रतिषिद्धतया एतान्यपि गृह्यकर्म्मसु न कर्त्तव्यानीति मा प्रज्ञासीदिति खल्वाचार्य्यपुत्रः,—वैरूपाक्षं जपेत्,—इत्याह। परिधींस्तु,—"परिधीनप्येके कुर्व्वन्ति"—इति सूत्रोक्तान्, गृह्यकर्म्मसु न कुर्व्वीत। तत्र हेतुः। यदितेऽनु,—इत्यादि मन्त्रैर्य्ये त्रयः,—'तिस्रः'—इति व्यत्ययेन स्त्रीत्वम्, त्रय इत्यर्थः। उदकाञ्जलयः, तएव परिधयोऽस्माकमाचार्य्यैः स्मृताः। तस्मात्, यत्रापि परिस्तरणं नास्ति, तत्रापि परिधीन् न कुर्व्वीत॥ ८६॥

सर्व्वेषामेव होमानां समिदादौ विधीयते॥ ८७॥
कर्म्मान्ते चैवमेव स्यात् स्वाहां तत्र न कारयेत्।

सर्व्वेषामेव होमानामाद्यन्तयोः समिदग्नौ दातव्या। तत्रच स्वाहां न कुर्य्यात्। स्वाहापदं मन्त्रोपलक्षणम्। दैवतमप्यस्या नास्ति। तथाच कर्म्मप्रदीपः।

"समिदादिषु होमेषु मन्त्रदैवतवर्ज्जिता।
पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च इन्धनार्थं समिद्भवेत्"॥

इति॥ ८७॥

"अथैध्मानुपकल्पयते खादिरान् पालाशान् वा"—इति सूत्रोक्तानिध्मान् व्याकुरुते,—

इध्ममष्टादश दारु प्रवदन्ति विचक्षणाः॥ ८८॥
दर्शे च पौर्णमासे च, क्रियास्वन्यासु विंशतिः।

दर्शपौर्णमासयोरष्टादशसंख्यकं दारु इध्मं वदन्ति पण्डिताः। अपरासु क्रियासु विंशतिरिध्मा भवन्ति। अन्यत्राङ्गहोमादिभ्यः। तथाच कर्म्मप्रदीपः।

"अङ्गहोमसमित्तन्त्रसोष्यन्त्याख्येषु कर्म्मसु।
येषाञ्चैतदुपर्य्युक्तं तेषु तत्सदृशेषु च॥
अक्षभङ्गादिविपदि जलहोमादिकर्म्मणि।
सोमाहुतिषु सर्व्वासु नैतेष्विध्मो विधीयते"॥

इति॥ ९८॥

प्रादेशमात्रं कुर्व्वीत मेक्षणं समिधस्तथा॥ ९९॥
इध्मः समानवृक्षाणां द्विप्रादेशप्रमाणतः।

मेक्षणं समिधश्च प्रादेशमात्रं कुर्य्यात्। इध्मस्तु द्विप्रादेशप्रमाणतः कर्त्तव्यः। स चायमिध्मः—समानजातीयानां वृक्षाणां, संबन्धलक्षणा षष्ठी, करणीयः। न पुनः कतिचिदिध्माः खादिराः कतिचिच्च पालाशाः कर्त्तव्याः॥ ९९॥

प्रागग्राः समिधो देयास्ताश्च काम्येष्वपाटिताः॥१००॥
शान्त्यर्थेषु सशक्ताऽऽर्द्रा विपरीता जिघांसति।

समिधः प्रागग्राः कृत्वा अग्नौ देयाः। ताश्च समिधः काम्येषु कर्म्मस्वपाटिताः कर्त्तव्याः। शान्त्यर्थेषु कर्म्मसु, सशक्ता,—शक्तं शक्तिः, (भावे निष्ठा) तया सह वर्त्तमानाः—समर्थाः सवीर्य्या-इति यावत्, आर्द्रा च समित् कर्त्तव्या। जिघांसति हन्तु-

मिच्छति कर्म्मणि—अभिचारकर्म्मणीत्येतत्। एतद्विपरीता समित् कर्त्तव्या निर्वीर्य्या शुष्का चेत्यर्थः। एतद्विपरीता समित् कर्त्री कर्म्मकर्त्तारं हन्तुमिच्छति,—इति वा वर्णनीयम् ॥ १०० ॥

इध्मः सन्नहनादानं चरुश्रपणमेव च ॥ १०१ ॥
तूष्णीमेतानि कुर्व्वीत समस्तञ्चेध्ममादहेत्।

इध्मः पूर्व्वोक्तः। सन्नहनम्—"कंसमपां पूरयित्वा सर्व्वौषधीः कृत्वा हस्ताववधाय प्रदक्षिणमाचार्य्योऽहतेन वसनेन परिणह्यात्"—इति सूत्रोक्तं परिणहनमित्यर्थः। कुतः? तत्रापि सन्नहनपदप्रयोगात्। तथाच, 'अक्षिमसन्नहनत्यागः'—इति तदेव परिणहनं निर्दिशति। सन्नहनं बन्धनरज्जुः—"तन्त्रीं प्रसार्य्यमाणाम्"—इत्यादिसूत्रोक्ता,—इति केचित्। आदानं हविषां ग्रहणम्। चरुश्रपणञ्च। उपलक्षणञ्चैतत्। अन्यस्यापि हविषः श्रपणं बोद्धव्यम्। एतानि तूष्णीं कुर्य्यात्। समस्तञ्चेध्ममग्नौ दद्यात् ॥ १०१ ॥

आचार्य्यानुमतं वाक्यमेकीयं गृह्यते क्वचित् ॥ १०२ ॥
शेषाणि चैव वाक्यानि आचार्य्यो न प्रशंसति।

यत्र क्वचिदुच्चावचानि वाक्यान्याचार्य्येण गोभिलेन पठितानि, तत्र यद्वाक्यमेकीयमेकीभूतम्—सम्मतं बहूनामभिन्नमित्येतत्। तदाचार्य्यानुमतं गृह्यते—तदेवाचार्य्यस्यानुमतमिति ज्ञायत इत्यर्थः। शेषाण्येकीयमतविरुद्धानि वाक्यानि क्वचिदप्याचार्य्यो न प्रशंसति।

अत्रायमर्थः। "चतुरष्टकोहेमन्तः ताः सर्व्वाः समांसाश्चिकीर्षेदिति कौत्सः"--इत्याचार्य्येण चतुरष्टकपक्षः सूचितः। "त्र्यष्टकइत्यौद्गाहमानिः" "तथा गौतमवार्कखण्डी"--इत्यनेन त्र्यष्टकपक्षोऽपि सूचितः। न च किमत्र स्वमतमित्येतत् कण्ठत उक्तम्। तत्र, त्र्यष्टकपक्षएवानुमत आचार्य्यस्य,--इति प्रतिपद्यामहे। कस्मात् कारणात्? तत्रैव बहूनामेकमत्यात्। अतएव, परतः कर्त्तव्योपदेशादिभिस्त्र्यष्टकपक्षएवाचार्य्येणानुगृहीतः, न चतुरष्टकपक्षः। चतसृष्वष्टकास्वाचार्य्येण कर्म्मानुपदेशात्। मध्यमाष्टकायामेवान्वष्टक्यकर्म्मविधानाच्च। चतुरष्टकपक्षे हि सर्व्वत्रैव मांससद्भावात् सर्व्वत्रैवान्वष्टक्यं भवितुमर्हति। कथं ज्ञायते? अष्टकासंज्ञपितपशुसाध्यत्वात्तस्य। तदिदमुक्तम्—शेषाणि वाक्यानि क्वचिदप्याचार्य्यो न प्रशंसति,—इति। तथाच कर्म्मप्रदीपः।

"अन्वष्टक्यं मध्यमायामिति गोभिलगौतमौ।
वार्कखण्डिश्च सर्व्वासु कौत्सोमेनेऽष्टकासु च"॥

इति।

एवं वा,—

एकीयं एके इति कृत्वा पठितं वाक्यं क्वचिदाचार्य्यस्यानुमतं ज्ञायते। तत्र व्यतिरेकेण हेतुवचनमुत्तरार्द्धम्। यस्मात् आचार्य्यः शेषाणि स्वस्याननुमतान्येकीयवाक्यानि न प्रशंसति तदुचितकर्त्तव्योपदेशादिना न प्रकर्षेण स्तौति। तस्मादेकीयं मतं क्वचिदेवाचार्य्यस्यानुमतं न सर्व्वत्र। तथाच, यदेकीयं मतमुपन्यस्य तदुचितकर्त्तव्योपदेशादिना तत् प्रशंसति, तदेकीयं मतमाचार्य्यस्या-

नुमतम् । यत् पुनरेकीयं मतमाचार्य्यः केवलमुपन्यस्तवान्, न तु तदुचितकर्त्तव्योपदेशादिना तत् प्रशंसितवान्, तदेकीयं मतं नाचार्य्यस्यानुमतमित्यर्थः । तत्रोदाहरणम् । "द्वादश महानाम्निकाः संवत्सरा नव षट् त्रय इति विकल्पः"—इति सूत्रेण स्वमतेन महानाम्निकव्रतकालमुपदिश्य "संवत्सरमप्येके" इति सूत्रेण एकीयं मतमुपन्यस्य "व्रतन्तु भूयः" इत्यादिभिः सूत्रैः तदेव एकीयं मतं तदुचितकर्त्तव्योपदेशादिना आचार्य्यः प्रशंसितवान् । तस्मात् तदेकीयं मतमाचार्य्यस्यानुमतमिति ज्ञायते । अपर आह । यानि एकीयमतानि आचार्य्येणोक्तानि तानि सर्व्वाण्येव कस्याञ्चिदवस्थायामाचार्य्यस्यानुमतानि । यानि पुनरेकीयमतान्याचार्य्यः प्रकर्षेण न कथितवान्—नैवोक्तवानित्यर्थः । तान्येकीयमतानि नाचार्य्यस्यानुमतानि,—इति ॥ १०२ ॥

द्रव्याणामुपक्लृप्तानां होमीयानां यथाविधि ॥ १०३ ॥
प्रसिञ्चन् * वीक्षणं कुर्य्यादद्भिरभ्युक्षणमेव च † ।

यथाविधि,—

"प्राञ्चं प्राञ्चमुदगग्नेरुदगग्रं समीपतः ।
तत्तथाऽऽसादयेद्द्रव्यं यद्‌यथा विनियुज्यते" ॥

इति कर्म्मप्रदीपोक्तविध्यनुसारेण, उपक्लृप्तानाम्, समासादितानामित्यर्थः । होमीयानां होमसम्बन्धिनां द्रव्याणाम् । षष्ठी चेयं वीक्षणाभ्युक्षणसंबन्धापेक्षया द्रष्टव्या । तथा चोक्तम् ।

* सादयन्,—इति तत्त्वकारधृतपाठः । † तथा, इति पाठान्तरम् ।

"प्रधानशक्त्यभिधाने गुणशक्तिरभिहितवत् प्रकाशते"—इति।

अग्निः प्रसिञ्चन्, वीक्षणं दर्शनं, अभ्युक्षणञ्च,—

"उत्तानेनैव हस्तेन प्रोक्षणं समुदाहृतम्।

न्यञ्चताऽभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरश्चावोक्षणं मतम्"॥

इत्युक्तलक्षणं कुर्य्यात्। "एव च,"—इति निपातसमुदायः समुच्चयवाची॥ १०३॥

गोभिलोक्तं सम्पूयनं व्याकुरुते,—

पवित्रमन्तरे* कृत्वा स्थाल्यामाज्यं समावपेत्॥१०४॥
एतत् सम्पूयनं नाम पश्चादुत्पवनं स्मृतम्।

अन्तरे मध्ये, पवित्रम्—

"अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेवच।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्॥

एतदेव हि पिञ्जूल्या लक्षणं समुदाहृतम्।

आज्यस्योत्पवनार्थं यत् तदप्येतावदेव तु"॥

इति कर्म्मप्रदीपोक्तलक्षणं, कृत्वा संस्थाप्य, आज्यस्थाल्यामाज्यं प्रक्षिपेत्। तदेतत् सम्पूयनं नाम स्मृतम्। एतदनन्तरमुत्पवनम्। तथाच गोभिलसूत्रम्। "सम्पूयोत्पुनात्युदगग्राभ्यां पवित्राभ्याम्"—इति॥ १०४॥

"आज्य संस्कुरुते"—इति सूत्रोक्तमाज्यं व्याकरोति,—

अग्निना चैव मन्त्रेण पवित्रेण च चक्षुषा॥ १०५॥

---

* अन्तरा,—इति पाठान्तरम्।

चतुर्भिरेव यत् पूतं तदाज्यमितरद्धृतम्।

अग्निना अधिश्रयणं, मन्त्रेण—देवस्य त्वा,—इत्यादिना, पवित्रेण च यथोक्तलक्षणेनोत्पवनं, चक्षुषा वीक्षणम्। एभिश्चतुर्भिर्यत् पूतं तदाज्यमित्युच्यते। एतदन्यदसंस्कृतं यत्, तद्धृतम्। "आज्यं संस्कुरुते"—इति सूत्रे त्वाज्यशब्दे "उद्वहेत द्विजो भार्य्याम्"—इत्यादिवद्भाविनि भूतवदुपचारो बोद्धव्यः॥ १०४॥

घृतं वा यदि वा तैलं पयो वा दधि यावकम्॥१०६॥
आज्यस्थाने नियुक्तानामाज्यशब्दो विधीयते।

पयोदुग्धम्। यावकं यवागूः। आज्यस्याभावे आज्यस्थाने नियुक्तानामेषामाज्यशब्दोविधीयते। तदनेन "आज्यं संस्कुरुते सर्पिस्तैलं दधि पयो यवागूं वा"—इति गोभिलसूत्रं व्याख्यातम्॥ १०६॥

आज्यानां सर्पिरादीनां संस्कारे विधिचोदिते॥ १०७॥
अनधिश्रयणं दध्नः शेषाणां श्रयणं स्मृतम्।

विधिचोदिते संस्कारे,—तद्विषये इत्यर्थः। दध्नोऽधिश्रयणं नास्ति, शेषाणामधिश्रयणं स्मृतमाचार्य्यैः। स्पष्टमन्यत्।

एवं वा—
विधिचोदिते संस्कारे कृते सति आज्यशब्दोविधीयते,—इति गतेन संबन्धः। तत्र विशेषमाह अनधिश्रयणम्—इत्यादि। पूर्व्ववद्व्याख्यानम्॥ १०७॥

यथा सीमन्तिका* नारी पूर्व्वगर्भेण संस्कृता ॥ १०८ ॥
एवमाज्यस्य संस्कारः संस्कारे विधिनोदिते ।

यथा सीमन्तिका नारी पूर्व्वगर्भेण—प्रथमगर्भेण संस्कृता भवति ; —द्वितीयादिगर्भे न पुनः सीमन्तकरणसंस्कारो यथेत्यर्थः। तथाच गोभिलसूत्रम्। "अथ सीमन्तकरणं प्रथमगर्भे"—इति। विधिना उक्ते संस्कारे—तद्विषये इत्येतत्। आज्यस्य संस्कारोऽप्येवमेव भवति। संस्कारविधिचोदितः,—इति पाठे, संस्कारविध्युक्ते आज्यस्य संकारोऽप्येवमिति व्याख्येयम्। एतदनेनोक्तं भवति। सीमन्तकरणसंस्कारो गर्भस्य पात्रस्य च,—इति सकृत् संस्कृतपात्रजातानां सर्व्वेषां गर्भाणां संस्कृतत्ववत् आज्यसंस्कारोऽप्याज्यस्य तत्पात्रस्य च, इति सकृत् संस्कृताज्यपात्रे यान्याज्यानि निःक्षिप्यन्ते तानि सर्व्वाणि संस्कृतानि भवन्ति, न पुनरमीषां पृथक् संस्कारः करणीयः,—इति। तथाच आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम्। "सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे, सीमन्तोन्नयनसंस्कारो गार्भपात्रसंस्कारः"—इति ॥ १०८ ॥

एतदेवाह,—

आज्यस्य हविषां चैव आज्ये पूर्व्वक्रियाविधिः ॥ १०९ ॥
तस्य संपवनं पूर्व्वं चरोः पर्य्युक्षणं परम् ।

यस्मात् आज्ये आज्यविषये आज्य-संस्कारविषये इत्येतत्। आज्यस्य आज्यस्थाने गृहीतानां हविषाञ्च मध्ये, पूर्व्वं प्रथममेव

* सीमन्तिनी,—इति पाठान्तरम्।

क्रियायाः संस्कारस्य विधिर्विधानम्, तस्मात् तस्य पूर्व्वं प्रथममेव संपवनं पवित्रीकरणं संस्कारः,--इति यावत्; न पुनः पश्चाद्गृहीतस्यापीत्यर्थः। चरोस्तु परं केवलं परि सर्व्वतोभावेन उक्षणं प्रोक्षणमेव संस्कारः इत्यर्थः।

एवं वा--

पूर्व्वमेव तस्य संपवनं सम्पूयनादि विधिचोदितः संस्कारः। चरोः,--उपलक्षणत्वात् पश्चाद्गृहीतस्य हविषः, पर्य्युक्षणमेव परं संस्कारः। पश्चाद्ग्राह्यं हविः--संप्रोक्ष्य ग्रहीतव्यमित्यर्थः। दीक्षितस्त्वाह। चरोः देवसवितः - इति पर्य्युक्षणं परं पश्चात्,--इति ॥ १०९ ॥

अथेदानीम्--"पर्य्युक्ष्य स्थालीपाक माज्यमानीय मेक्षणेनोपघातं होतुमेवोपक्रमते"– इति सूत्रोक्तमुपघातं व्याकुरुते,–

पाणिना मेक्षणेनाथ स्रुवेणैव तु यद्धविः ॥ ११० ॥
हूयते चानुपस्तीर्य्य उपघातः स उच्यते।

पाणिना मेक्षणेन वा स्रुवेणैव वा यत् हविर्हूयते, स खल्वयं होम- उपघात उच्यते। यत्,—इति होमक्रियाविशेषणम्। किं कृत्वा हूयते? अनुपस्तीर्य्य। उपस्तरणमभिघारणञ्चाकृत्वा। स्रुवेण स्रुचि प्रथमं यदाज्यं दीयते तदुपस्तरणम्, यत् पुनराज्यं चरुमवदाय अनन्तरं दीयते तदभिघारितम्,—इत्याचक्षते याज्ञिकाः। आचार्य्य- पुत्रस्तु पूर्व्वापरकालकृतमवान्तरभेदमनादृत्य उपस्तरणमभिघारण- ञ्चोभयमेवोपस्तरणं मन्यमानः—'अनुपस्तीर्य्य' इत्याह ॥ ११० ॥

यद्युपघातं जुहुयाच्चरावाज्यं समावपेत् ॥ १११ ॥
मेक्षणेन तु होतव्यं नाज्यभागौ न स्विष्टकृत्।

यदि उपघातं जुहुयात्, तदा स्थालीपाके चरौ आज्यं प्रक्षिपेत्। मेक्षणेन होतव्यम्। तुशब्दश्चशब्दार्थः समुच्चये, पूर्व्वोक्तपात्र्यादिकमपि समुच्चिनोति। तत्र च आज्यभागौ न होतव्यौ, न च स्विष्टकृत् होतव्यः।

स खल्वयमुपघातहोमः समशनीयचरुपितृयज्ञचर्व्वोः, अन्यत्रापि बहुदैवत्ये चरौ, अन्वष्टक्यचरौ च भवति। तथाच कर्म्मप्रदीपः।

"चरौ समशनीये तु पितृयज्ञचरौ तथा।
होतव्यं मेक्षणेनान्यदुपस्तीर्य्याभिघारितम्" ॥

इति।

"चरौ तु बहुदैवत्ये होमस्तस्योपघातवत्"।

इति च परिशिष्टप्रकाशादौ स्मृत्यन्तरम्। तथा अन्वष्टक्यकर्म्मणि गोभिलसूत्रम्। "कंसे चरुं समवदाय मेक्षणेनोपघातं जुहुयात्"—इति। वृषोत्सर्गहोमस्य तु बहुदैवतत्वेऽपि नोपघातत्वम्। तदाह कर्म्मप्रदीपः।

"एतेभ्य एव जुहुयान्मेक्षणेनावदाय च।
स्रुच्याहुतीश्चरोः पृथक् सिक्तदाज्याभिघारितम्" ॥

इति। यद्यपि गोभिलेन "स्थालीपाकावृताऽन्यत्"—इति सूत्रितम्, तथापि होमस्य नोपघातत्वमिति वक्ष्यामः ॥ १११ ॥

हुत्वाऽऽज्यं परिशिष्टेण यत् द्रव्यमुपकल्पितम् ॥११२॥
स्रुवेणैव तु तत् स्पृष्टं सम्पातं चैव तं विदुः ।

आज्यं हुत्वा होमावशिष्टं यदाज्यद्रव्यं उप समीपे पात्रान्तरे कल्पितं स्थापितं, तत् सम्पातं विदुः । आज्यं हुत्वा होमावशिष्टं यदाज्यं स्रुवेण बध्वा मस्तके स्पृष्टं, तदपि सम्पातं विदुः । तथाच चतुर्थीकर्म्मणि गोभिलसूत्रम् । "आहुतेराहुतेस्तु सम्पातमुदपात्रेऽवनयेत्"—इति । तथोत्तरविवाहे । "आहुतेराहुतेस्तु सम्पातं मूर्द्धनि बध्वा अवनयेत्"—इति ॥ ११२ ॥

स्थालीपाकावृताऽन्यत्तु यत्र संज्ञा निपात्यते ॥ ११३ ॥
तत्राज्यभागौ हुत्वैव स्रुचमास्तीर्य्यावद्यति ।

इति गृह्यासंग्रहे प्रथमः प्रपाठकः ॥

यत्र यत्र गोभिलेन, "स्थालीपाकावृतान्यत्"— इतीयं संज्ञा निपात्यते,—अयंशब्दः प्रयुज्यते इत्यर्थः । तत्राज्यभागौ हुत्वा स्रुचमास्तीर्य्य आज्येनोपस्तीर्य्य, अवद्यति अवदानं गृह्णाति । न पुनस्तत्रोपघातहोमः इत्यर्थः । यथा, श्रावण्यां प्रदोषे चरोर्बहुदैवतत्वेऽपि, 'स्थालीपाकावृताऽन्यत्' - इति सूत्रणात् तत्रोपघातहोमो न भवति । एवमन्यत्राप्यनुसन्धेयम् ॥ ११३ ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजस्य ब्रह्ममयीसूनोः श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यस्य कृतौ गृह्यासंग्रहभाष्ये प्रथमः प्रपाठकः ॥ ० ॥

श्लोकाः—११३ ॥

गृह्यासंग्रहः ।

द्वितीयः प्रपाठकः ।

यज्ञवास्तुकर्म्मणि गोभिलेन "तत एव वर्हिषः कुशमुष्टिमादाय"—इति सूत्रितम् । तत्र, 'तत एव वर्हिषः'—इत्येतदनुच्छिन्नपदार्थं वाक्यं व्याकुरुते,—

स्तृतेभ्यो न प्रचिन्वीयात् यातयामं स्तृतं स्मृतम् ।
स्तृतशेषात्ततो गृह्य यज्ञवास्तुक्रिया तथा ॥ १ ॥

यज्ञवास्त्वर्थं स्तृतेभ्यः कुशेभ्यः कुशं न चिनुयात् । कस्मात्? यस्मात् स्तृतं वर्हिर्यातयामं निर्वीर्य्यं स्मृतमाचार्य्यैः । स्मरन्ति च ।

"स्तरणासनपिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्जयेत्" ।

इति । यस्मादेवं, तस्मात् स्तृतशेषाद्वर्हिषः कुशमुष्टिं गृहीत्वा, तथा—गोभिलोक्तेन प्रकारेण, यज्ञवास्तुक्रिया कर्त्तव्या । स च प्रकारो गृह्यसूत्रादुपलब्धव्यः । अपरे पुनरेतद्विद्वांसः, स्तृतादेव वर्हिषः कुशमुष्टिमादाय यज्ञवास्तुक्रियां कुर्व्वन्ति । तदशास्त्रम् ॥१॥

यज्ञवास्तुक्रियां कृत्वा विधिदृष्टेन कर्म्मणा ।
आज्यधारामविच्छिन्नां जुहुयात् सार्व्वकामिकीम् ॥ २ ॥

विधिदृष्टेन कर्म्मणा यज्ञवास्तुक्रियां कृत्वा, अविच्छिन्नां सन्ततां

सार्व्वकामिकीं सर्व्वकामप्रदामाज्यधारां जुहुयात्। विधिदृष्टेन कर्म्मणा सार्व्वकामिकीमाज्यधारां जुहुयात्—इति वा वर्णनीयम्। तदनेन गोभिलानुक्ताऽपि पूर्णाहुतिर्विधीयते। कथं ज्ञायते? सार्व्वकामिकीम्,—इतिवचनात्। "पूर्णाहुत्या सर्व्वान् कामानाप्नोति"—इति हि ब्राह्मणम्। सेयं पूर्णाहुतिः,—"वसुभ्यः स्वाहा,"—इति मन्त्रेण होतव्या,—इति दीक्षितभाष्यम्। "पूर्णहोमं यशसे जुहोमि"—इत्यादिमन्त्रेण,—इति भवदेवभट्टप्रभृतयः॥ २॥

सायंप्रातर्वैश्वदेवे पितृयज्ञे तथैव च।
कंबूके गोमये नित्यं व्रतानां समिधासु च॥ ३॥
चैत्ये यूपे व्रीहियवे भूमावप्सु च याज्ञिकैः।
व्याहृतीर्न प्रयोक्तव्या यज्ञवास्तुक्रिया तथा॥ ४॥

सायंप्रातर्होमे, वैश्वदेवहोमे, पितृयज्ञे—अन्वष्टक्यकर्म्मणि पिण्डपितृयज्ञे च,. कंबूके—"वृत्त्यविच्छित्तिकामः कंबूकान् सायंप्रातर्जुहुयात्"—इति सूत्रोक्ते कंबूकहोमे। कंबूकाय,

"कंबूकास्तु कणाश्चैव फलीकरणकक्कुशाः"।

इत्युक्तलक्षणाः। गोमये—"वृत्त्यविच्छित्तिकामो हरितगोमयान सायंप्रातर्जुहुयात्"—इति सूत्रोक्ते गोमयहोमे, व्रतानां वेदव्रतानां समिधासु समिद्धोमेषु, (हलन्तलक्षणः टाप्प्रत्ययः) चैत्यं चिताकर्म्मणि, यूपे यूपकर्म्मणि, व्रीहियवे—नवयज्ञोक्ते, "वशङ्कर्मी

प्रजुहवेति पृथगाहुती व्रीहियवहोमौ प्रयुञ्जीत"—इत्यादिसूत्रोक्ते वा व्रीहियवहोमे, भूमौ—"दृष्य इवेति पर्य्वर्षः तस्मिन् प्रथमं पार्थिवं कर्म्म"—इति सूत्रोक्ते पार्थिवकर्म्मणि, भूम्यां होमे वा, अप्सु च—"पौर्णमास्यां रात्रावविदासिनि ह्रदे नाभिमात्रमवगाह्याक्षततण्डुलानृगन्तेष्वास्येन जुहुयात् स्वाहेत्युदके"—इति सूत्रोक्ते जलहोमे च, याज्ञिकैर्व्याहृतयो न प्रयोक्तव्याः, यज्ञवास्तुक्रियाऽप्येषु न कर्त्तव्या। व्याहृतीः,—इति छान्दसः पूर्व्वसवर्णो द्रष्टव्यः ॥ ३ ॥ ४ ॥

चरवे योविधिः प्रोक्तः स यज्ञइति निश्चयः।
बलिन्तेभ्यो न कुर्व्वीतोपसिद्धार्थैर्बलीन् हरेत् ॥ ५ ॥

चरवे,—इति तादर्थ्ये चतुर्थी। सर्व्वार्थं यो विधिरुक्तः स खलु यज्ञे ज्ञातव्यः—इत्याचार्य्याणां निश्चयः। अतो बलिकर्म्मार्थं तान् विधीन् न कुर्व्वीत। बलये तान् न कुर्व्वीत,—इति वक्तव्ये, बलिन्तेभ्यो न कुर्व्वीत,—इति व्यत्यासेन प्रयुङ्क्ते। बलिकरणार्थं चरुर्न पक्तव्यः—इत्ययमत्र विवक्षितोऽर्थः। अतोयत्र कारणान्तरात् चरुः पच्यते, तत्र तस्मादपि बलिहरणमविरुद्धम्। तथा च गोभिलसूत्रम्। "सर्व्वस्य त्वेवान्नस्यैतान् बलीन् हरेत्—पित्र्यस्य वा स्वस्त्ययनस्य वा अर्थार्थस्य वा"—इति।

उप—समीपे महानसे सिद्धार्थैः सिद्धैरन्नैर्बलीन् हरेत्। होमशेषेणैव बलिहरणस्य कर्त्तव्यत्वात् वैश्वदेवहोमोऽप्यनेन व्याख्यातः। मनुरप्याह।

"वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्व्वकम्।
आभ्यः कुर्य्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम्"॥

इति। विश्वे देवाः सर्व्वे देवाः ते यस्य पाकस्य देवताः सोऽयं वैश्वदेवोऽहरहर्महानसे यत् पच्यते, तदुच्यते। "वैश्वदेवादन्नात् पर्य्युच्य जुहोति"—इति च गृह्यान्तरम्। तथा कात्यायनः।

"स्वशाखाविधिना हुत्वा तच्छेषेण बलिं हरेत्"।

इति॥ ५॥

यत्र मन्त्रा न विद्यन्ते व्याहृतीस्तत्र योजयेत्।
मन्त्राणामेव चादेशे मन्त्रात् कर्म्म समाचरेत्॥ ६॥

यत्र मन्त्रा नोपपदिश्यन्ते, तत्र व्याहृतीर्वक्ष्यमाणलक्षणाः योजयेत्—अन्यत्र सायंप्रातर्वैश्वदेवहोमादिभ्यः दर्शादिभ्यश्च। मन्त्राणां पुनरुपदेशे मन्त्रात् कर्म्म कुर्य्यात्,- इत्यादरार्थमुक्तम्॥ ६॥

भूराद्योव्याहृतयोवेदेभ्योनिःसृताः पुरा।
महत्त्वं व्याहृतित्वञ्च प्राप्ताः स्वेनैव कर्म्मणा॥ ७॥

भूर्भुवःस्वरिति तिस्रोव्याहृतयः, वेदेभ्यः—ऋग्यजुःसामलक्षणेभ्यः पूर्व्वं निर्गताः। ताः खल्वेताः स्वेनैव कर्म्मणा वक्ष्यमाणलक्षणेन महत्त्वं व्याहृतित्वञ्च प्राप्ताः। महतोभावोमहत्त्वम्। व्याहृतीनां भावो व्याहृतित्वम्॥ ७॥

ओंकारजननात्तासां महत्त्वं परिभाष्यते।
व्याहृता व्याहृतित्वञ्च तेन त्रैविद्यतां ययुः॥ ८॥

ॐकारस्य जननात् तासां महत्त्वमाचार्य्यैरुच्यते। ताश्च वेदेभ्यो-

व्याहृताः सत्यः व्याहृतित्वं ययुः। तेनैव वेदत्रयेभ्योव्याहृतत्वेन हेतुना त्रैविद्यताञ्च ययुः। त्रिवेदेषु भवास्त्रैविद्याः। तद्भावस्त्रैविद्यता। अथ वा। विद्या,—इति वेदमाचक्ष्महे। तिसृणां विद्यानां भावः त्रैविद्यम्। यस्माद्वेदत्रयेभ्यो व्याहृताः, तस्माद्वेदत्रयभावं ययुरित्यर्थः ॥ ८ ॥

ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा।
आण्डं भित्त्वा विनिर्यातौ तेनैतौ मङ्गलावुभौ ॥ ९ ॥

ओँकारश्च अथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणोऽण्डं भित्त्वा पूर्व्वं निर्गतौ। 'कण्ठं भित्त्वा'—इति पाठे व्यक्त एवार्थः। तेनैतावुभौ मङ्गलजनकौ। आयुर्घृतमितिवत् तज्जनके तच्छब्दप्रयोगः। लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः। 'तेन माङ्गलिकावुभौ'—इति पाठे व्यक्त एवार्थः ॥ ९ ॥

अथैताः स्वव्याहृतयोऽयवीयस्यः पराः स्मृताः।
ऐरावतः प्रतिच्छिन्ने वेदान्तेष्वाश्रिताश्च याः ॥ १० ॥

अथ पूर्व्वोक्ता एताः स्वस्ववेदस्य व्याहृतयः अयवीयस्यः ज्येष्ठाः, पराः उत्कृष्टाः कथिताः। याश्च ऐरावतः प्रतिच्छिन्ने इरावतः स्थाने—(इराशब्दस्यादिवृद्धिः)—ऊहगाने,—इत्येतत्। वेदान्तेषु च आश्रिताः,—इति ता एव व्याहृतयः स्तूयन्ते।

एवं वा।

यज्ञायज्ञीयसाम्नो योनिभूता ऋक् यज्ञा यज्ञा वो अग्नये गिरा गिरा च दक्षसे इत्यादिका समाम्नायते। तत्र, "न गिरा

गिरेति ब्रूयात् यद्गिरा गिरेति ब्रूयादात्मानमेव तदुद्गाता गिरेत् ऐरं कृत्वोद्गेयम्,"—इति ब्राह्मणेन गिराशब्दं निषिध्य ऐरं कृत्वा गेयमित्युपदिष्टम् । तदुपदिष्टमैरमिति पदमत्र ऐरशब्देन निर्दिश्यते । ऐरं विद्यते यस्येत्यैरवान् । ऐरवानैवैरावान् । मत्वर्थीये परे पूर्व्वस्वरदीर्घश्छान्दसः । तद्योगात् यन्योऽपि तथोच्यते ।

ऊहगाने उदाहरणम् । "भूः । भुवाः । सुवाः"--इति । वेदान्तेषु खल्वपि । "भूः प्रपद्ये भुवः प्रपद्ये स्वः प्रपद्ये इत्यृग्वेदं प्रपद्ये यजुर्व्वेदं प्रपद्ये सामवेदं प्रपद्ये"--इति ॥ १० ॥

मध्ये स्थण्डिलमन्ते च वारिणा परिसंवृतम् ।
अविदासिनं ह्रदं विद्यात्तादृशं कर्म्मणो विदुः ॥११॥

मध्ये स्थण्डिलं स्थलं, अन्ते च वारिणा परि सर्व्वतोभावेन संवृतं वेष्टितम् । एवम्भूतं ह्रदमविदासिनं जानीयात् । तादृशं ह्रदं कर्म्मणो विदुर्जानन्त्याचार्य्याः । कर्म्मणः,--इति सम्बन्धलक्षणा षष्ठी । तदनेन,--"पौर्णमास्यां रात्रावविदासिनि ह्रदे नाभिमात्रमवगाह्याक्षततण्डुलानृगन्तेष्वास्येन जुहुयात् स्वाहेत्युदके"--इति सूत्रोक्तः अविदासी ह्रदो व्याख्यातः ॥ ११ ॥

"अपवर्गेऽभिरूपभोजनं यथाशक्ति"--इति सूत्रोक्तमभिरूपं व्याकुरुते,—

यत्र विद्या च वित्तञ्च सत्यं धर्म्मः शमोदमः ।
अभिरूपः स विज्ञेयः स्वाश्रमे योऽव्यवस्थितः ॥ १२ ॥

वित्तम्—इति भावप्रधानो निर्देशः । ख्यातिर्विचारो वा तदर्थः ।

अथ वा । वित्तं धनमिति यथाश्रुत एवार्थः । वृत्तञ्च,—इति पाठे, वृत्तम्—

"गुरुपूजा घृणा शौचं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः ।
प्रवर्त्तनं हितानाञ्च तत् सर्व्वं वृत्तमुच्यते" ॥

इत्युक्तलक्षणम् । तत्र सत्यादीनां पुनरुपादानमादरार्थम् । शमो-वहिरिन्द्रियनिग्रहः । दमोऽन्तरिन्द्रियनिग्रहः । प्रसिद्धमन्यत् । यत्रैतानि विद्यन्ते, यश्च स्वाश्रमे—गृह्याकर्म्मकर्त्तुरात्मीयाश्रमे,—समानाश्रमे व्यवस्थितः, –गृहस्थः,—इति यावत् । सोऽयमभि-रूपो विज्ञेयः ॥ १२ ॥

लौकिके लोकसामान्ये क्रव्यादाग्नौ वृथा हुतम् ।
याज्ञिकं पुण्यमायुष्यं कर्म्मणा नोपपद्यते ॥ १३ ॥

सामान्यं साधारणमित्यनर्थान्तरम् । लोकसामान्ये—असंस्कृते इत्यर्थः । लौकिकस्याग्नेर्विशेषणमिदम् । तदयमर्थः । असंस्कृते लौकिके अग्नौ, क्रव्यादाग्नौ श्मशानाग्नौ च, हुतम् (भावे निष्ठा) होमः, वृथा भवति । तदेव विवृणोति । आयुष्यम्–आयुषे हितम्, याज्ञिकम्–यज्ञोद्भवं पुण्यं तेन कर्म्मणा नोत्पद्यते–इति । सोऽयमसंस्कृते लौकिकाग्नौ होमे निन्दावादः । एतदभि-प्रायेणैव लोकसामान्ये इति लौकिकाग्नेर्विशेषणमुपात्तम् । अतएव संस्कृतं लौकिकमग्निमभिप्रेत्य तत्र होतुः फलवादं वक्ष्यति ।

लौकिकस्याप्यग्नेः संस्कारात् परं न लौकिकत्वम्,–इत्य-

सङ्गतैषा कल्पना रघुनन्दनस्य। कस्मात्? प्रमाणाभावात्। लोकसामान्ये इति विशेषणस्यार्थवत्तोपपत्तेश्च। तथात्वस्याभ्युपगमे च लौकिकेऽग्नौ होतुः फलवचनं न खल्वपि उपपद्यते। न खल्वसंस्कृते लौकिके अग्नौ होमं मन्यते भवान्। अपि चैवं सति, "अन्वष्टकास्वष्टकावदग्नौ हुत्वा"—इति विष्णुसूत्रे अग्निग्रहणात् पितृयज्ञहोमस्य लौकिकाग्नौ निषेधाच्च अन्वष्टकायामनग्निमतां नाधिकारः,—इति स्वोक्तमपि व्याहन्येत। लौकिकस्याप्यग्नेः संस्कारात् परं लौकिकत्वाभावे तत्रैव होमस्योपपत्तेः कथमनग्निमतां तत्रानधिकारं ब्रवीति। तदास्तां तावदार्षवचनविरोधो यावत् स्ववचोव्याघातमपि नालोचयति भवान्,—इति किमत्र ब्रूमः। यथा चानग्निमतामप्यस्त्यधिकारोऽन्वष्टकायां तथा गृह्यभाष्येऽभिहितमस्माभिः ॥ १३ ॥

वैदिके लौकिके वाऽपि यज्जुहोति प्रयत्नतः।
वैदिके ब्रह्मलोकः स्यात् लौकिके पापनाशनम् ॥१४॥

वैदिके लौकिके वा संस्कृते अग्नौ यज्जुहोति, तस्य फलवचनमुत्तरार्द्धम् ॥ १४ ॥

सवर्णाभिरनिन्द्याभिरङ्गिरघृतमिश्रितैः।
स्नानं चतुर्भिः कलसैः स्त्रीभिः स्त्रीं यत्र प्लावनम् ॥१५॥

यत्र विवाहादौ स्त्रीभिः कर्त्रीभिः स्त्रीं कन्यां प्रति प्लावनं क्रियते, तत्र अनिन्दिताभिः सवर्णाभिः समानवर्णाभिः स्त्रीभिः— ब्राह्मण्याः ब्राह्मणीभिः, क्षत्रियायाः क्षत्रियाभिः, वैश्यायाः वैश्याभिरित्यर्थः।

चतुर्भिः कलसैः, अक्षतमिश्रितैः (लिङ्गव्यत्ययोऽत्र द्रष्टव्यः) यवमिश्रिताभिरद्भिः स्नपनं कर्त्तव्यम् ॥ १५ ॥

गौड़ी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
पाणिकर्म्मणि गौड़ी स्यात् सत्या माध्व्यधमा सुरा ॥१६॥

पाणिकर्म्मणि गौड़ी सुरा सत्या स्यात्, माध्वी पुनरधमा । पैष्टी मध्यमेत्यर्थादुक्तं भवति । श्लिष्टमन्यत् । सेयं विवाहे क्षत्रियाणामाचारप्राप्ता सुरा विशेषिता । केचित्तु, विवाहात् पूर्व्वं स्नातिकर्म्मणि "क्लीतकैर्यवैर्माषैर्वाऽऽप्लुतां सुहृत् सुरोत्तमेन सशरीरां त्रिमूर्द्धन्यभिषिञ्चेत्" इति सूत्रेण सुरोत्तमेन कन्यायाः योऽयमभिषेक उक्तः, स खल्वयं सुरयैवेति मन्यमानाः तत्सुराविवरणपरतया श्लोकमिमं वर्णयन्ति । तदसङ्गतम् । "सुरास्नानसमं तैलम्"--इति सुरास्नानस्य निन्दितत्वात् । अतएव वक्ष्यति,

"तस्मात् सुरोत्तमा ह्यापो अद्भिरेवाभिषेचयेत्" ।

इति ॥ १६ ॥

"नग्निका तु श्रेष्ठा"—इति सूत्रोक्तां नग्निकां व्याकुरुते,--

नग्निकान्तु वदेत् कन्यां यावन्नर्त्तुमती भवेत् ।
ऋतुमती त्वनग्निका तां प्रयच्छेत्त्वनग्निकाम् ॥ १७ ॥

यावन्न ऋतुमती रजस्वला भवेत्, तावत् कन्यां नग्निकां वदेत् । ऋतुमती पुनरनग्निका भवति । तां कन्यामनग्निकामृतुमतीमपि दद्यात् । तुरप्यर्थो भिन्नक्रमेण योजनीयः । तदेवमनग्निका-

मपि दद्यात्, नग्निका पुनः श्रेष्ठा, न पुनरनग्निकायाविवाह एव न भवतीत्यभिप्रायः । मनुरपि,—

"काममामरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्त्तुमत्यपि ।
न चैवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित्" ॥

इति स्मरन् ऋतुमत्या अपि विवाहमनुजानाति । यानि पुनरनग्निकाविवाहनिन्दापराणि स्मृतिवचनानि, तेषामनग्निकायाः अप्राशस्त्ये नग्निकायाः प्राशस्त्ये च तात्पर्य्यम्, गोभिलीयव्यतिरिक्तविषयत्वं वा वर्णनीयम् ॥ १७ ॥

अप्राप्ता रजसो गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
अव्यञ्जिता भवेत् कन्या कुचहीना च नग्निका ॥१८॥

रजसः,—इति सम्बन्धलक्षणा षष्ठी । रजः,—इति च ऋतुरुच्यते । रजसा अप्राप्ता गौरी भवति ;—तां ददद् गौरीदानफलं लभते इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि वर्णनीयम् । रजसि प्राप्ते रोहिणी । अनेनापि प्राप्तरजस्काया अपि विवाहं दर्शयति । व्यञ्जितं व्यञ्जनं (भावे निष्ठा) । व्यञ्जनं चिह्नमित्यनर्थान्तरम् । तच्चार्थाद्यौवनस्य । न व्यञ्जितं यस्याः सेयमव्यञ्जिता—अनागतयौवनचिह्नेत्येतत् । कुचहीना नग्निकेत्यपरां नग्निकामाह ॥ १८ ॥

व्यञ्जनैस्तु समुत्पन्नैः सोमो भुञ्जीत कन्यकाम् ।
पयोधरैस्तु गन्धर्व्वो रजसाऽग्निः प्रकीर्त्तितः ॥ १९ ॥

भुञ्जीत भुङ्क्ते। पयोधरैः समुत्पन्नैर्गन्धर्व्वा भुञ्जते। रजसा समुत्पन्नेनाग्निर्भोक्ता कथितः ॥ १९ ॥

तस्मादव्यञ्जनोपेतामरजामपयोधराम्।
अभुक्ताञ्चैव सोमाद्यैः कन्यकान्तु प्रशस्यते ॥ २० ॥

अरजामरजस्काम्। तदीदृशीं कन्यकामभिप्रेत्य, प्रशस्यते (सकर्म्मकादपि भावे तिङ् छान्दसो) प्रशंसा क्रियते, आचार्य्येण,—इति वाक्यशेषः। तथा च गोभिलसूत्रम्। "नग्निका तु श्रेष्ठा"—इति। स्पष्टमन्यत् ॥ २० ॥

विवाहे स्त्रीलक्षणविदोऽलाभे नव पिण्डान् कृत्वा स्त्रीलक्षणं परीक्षितव्यमित्याचार्य्येणोक्तम्। तथा च गोभिलसूत्रम्। "तदलाभे पिण्डान्"। "वेद्याः सीताया ह्रदाद्गोष्ठाच्चतुष्पथादादेवनादादहनादीरिणात्"। "सर्व्वेभ्यः सम्भार्य्यं नवमम्"—इति। "पूर्व्वेषां चतुर्णां गृह्णन्तीमुपयच्छेत्"—इति "सम्भार्य्यमपि त्वेके"—इति च। तत्र, वेदिपिण्डादिग्रहणे फलार्थवादमाह,—

वेदिपिण्डात् क्रियावती सीतायाः फलते कृषिः।
अक्षोभ्या च ह्रदे ज्ञेया गोष्ठे भवति गोमती ॥ २१ ॥
चतुष्पथे प्रकीर्णा स्यात् द्यूतस्थाने कलिप्रिया।
श्मशाने म्रियते भर्त्ता वन्ध्या भवति चोषरे ॥ २२ ॥
नवमे सर्व्वएवैते कन्यायाः परिगृह्यन्ते।

वेदिपिण्डात् गृहीतात् क्रियावती भवति। सीतापिण्डात् गृही-

तात् कृषिः फलते,—कृषिभूयिष्ठा भवतीत्यर्थः । सीता कृष्टक्षेत्रम् । कूटपिण्डे गृहीते मन्तोभणीया ज्ञातव्या । गोष्ठपिण्डे गृहीते गोमती भवति । चतुष्पथपिण्डे गृहीते प्रकीर्णा विचित्रा—इतस्ततश्च गमनशीलेत्येतत् । द्यूतस्थानपिण्डे गृहीते कलहप्रिया भवति । कलिः कलहः । श्मशानपिण्डे गृहीते भर्त्ता म्रियते—विधवा भवतीत्यर्थः । ऊषरपिण्डे गृहीते बन्ध्या भवति । नवमपिण्डे गृहीते कन्यायाः सर्व्वएवैते पूर्व्वोक्ताः फलवादाः परिगृह्यन्ते । किं कारणम् ? नवमस्य सर्व्वघटितत्वात् । तस्मात् नवमं पिण्डमाददानामिच्छयोपयच्छेद्वा, न वोपयच्छेदित्यभिप्रायः । अतएव गोभिलेनोक्तम् । "सम्भार्य्यमपि लिङ्गे"—इति । शाखान्तरेऽप्येवमेव प्रायः फलवादाः पठ्यन्ते । परन्तु तत्र क्रियावस्त्वादयोऽप्यत्यगताः श्रूयन्ते । तथा चोक्तम् ।

"गृह्णाना वेदिपिण्डञ्च प्रसूते याज्ञिकान् सुतान् ।
सीतापिण्डन्तु गृह्णाना सुतान् सूते कृषीवलान् ॥
सर्व्वकामसमृद्धांश्च तृतीयस्य परिग्रहात् ।
गोष्ठपिण्डग्रहाच्चापि गोमिनः सुखिनस्तथा ॥
इतश्चेतश्च गन्तारः पञ्चमेनास्थिताः सुताः ।
षष्ठेन तु गृहीतेन भवन्ति द्यूतसेविनः ॥
श्मशानपिण्डग्रहणाद्विधवा जायते ध्रुवम् ।
बन्ध्या वा विधवा वा स्यादष्टमग्रहणादपि ॥
मिश्रमेतद्भवेत् सर्व्वं यतः पूर्व्वोदितं फलम् ।
नवमस्य ग्रहस्तस्मात् शुभो वा यदि वाऽशुभः" ।

इति ॥ २२ ॥

पाणिग्रहणमन्त्रैस्तु नियतं दारलक्षणम् ॥ २३ ॥

पाणिग्रहणमन्त्राः गृह्योक्ताः गृभ्णामि ते—इत्यादयः। तृतीया चेयं प्रकृत्यादित्वादभेदे द्रष्टव्या। पाणिग्रहणमन्त्राः निश्चितं दारलक्षणमित्यर्थः। तथाच मनुः।

"पाणिग्रहणिकामन्त्रा नियतं दारलक्षणम्।
तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे"।

इति ॥ २३ ॥

विवाहे यो विधिः प्रोक्तो मन्त्रा दाम्पत्यवाचकाः।
वरस्तु तान् जपेत् सर्व्वान् ऋत्विग्राजन्यवैश्ययोः॥२४॥

विवाहे योविधिरनिर्दिष्टकर्त्तृकः,—"प्रोक्ते नक्षत्रे षड़ाज्याहुतीर्जुहोति"—इत्यादिक आचार्य्येणोक्तः, तान् वरः कुर्य्यात्। अपर आह। 'विवाहे योविधिरग्निस्थापनादिः प्रोक्तः, तं विधिं वरः कुर्य्यात्' —इति। ये च दाम्पत्यवाचकामन्त्राः, तान् वरोजपेत्। एवं वा —

विवाहे योविधिराचार्य्येणोक्तः, तत्र दाम्पत्यवाचका ये मन्त्राः, तान् सर्व्वान् वरो जपेत्। क्षत्रियवैश्ययोः पुनस्तान् मन्त्रान् ऋत्विक् जपेत्। तस्मात्,—"अपरेणाग्निमौदकोऽनुसंव्रज्य पाणिग्राहं मूर्द्धदेशेऽवसिञ्चति तथेतरां समञ्जन्त्वित्येतयर्चा"—इति सूत्रे 'औदकएव मन्त्रं पठति' --इति सरलावर्णनमसङ्गतम् ॥ २४ ॥

"अथ जन्यानामेकोध्रुवाणामपां कलसं पूरयित्वा"--इत्यादि-सूत्रोक्ता ध्रुवा अपो व्याकुरुते,—

महानदीषु या आपः कौप्यान्याश्च ह्रदेषु च ।
गन्धवर्णरसैर्युक्ता ध्रुवास्ता इति निश्चयः ॥ २५ ॥

महानदीषु गङ्गाद्यासु या आपः, याश्च कूपोद्भवाभ्योऽन्यास्तड़ागादिसम्भवा आपः, ह्रदेषु अगाधजलेषु या आपः, ता इमाः शोभनगन्धवर्णरसैर्युक्ताः सर्व्वा अप्यापः ध्रुवाः,—इत्ययमाचार्य्यस्य निश्चयः । अन्ये तु वर्णयन्ति,—'कूपे या आपः, अन्यास्च तड़ागादिषु या आपः',—इति । तेषाम्—'कौप्यान्याः'—इति विसर्गलोपे सन्धिरार्षः द्रष्टव्यः ॥ २५ ॥

"अथ जन्यानामेकोध्रुवाणामपां कलसं पूरयित्वा सहोदकुम्भः प्रावृतो वाग्यतोऽग्रेणाग्निं परिक्रम्य दक्षिणत उदङ्मुखोऽवतिष्ठते" —इति सूत्रोक्तमुदकुम्भधारिणोऽवस्थानं विशिनष्टि,

गन्धमाल्यैरलङ्कृत्य सकुम्भो वाग्यतः शुचिः ।
धारयेत् त्रिषु वर्णेषु प्रावृतांसो द्विजोत्तमः ॥ २६ ॥

गन्धमाल्यैरुदकुम्भमलङ्कृत्य सकुम्भो नियमितवचनः शुचिः, प्रावृतांसः--प्रावृतौ अंसौ यस्य सोऽयं प्रावृतांसो वस्त्राच्छादितस्कन्धद्वयः—इत्येतत् । द्विजोत्तमः--उत्तमो द्विजः, त्रिषु वर्णेषु धारयेत् —ध्रुवा अपः,—इत्यर्थः ॥ २६ ॥

यदा निष्क्रामयेत् कन्यां वरः पाणिं निगृह्णयन् ।
अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा कटस्तीर्णं पदं व्रजेत् ॥ २७ ॥

यदा पाणिं ग्रहीष्यन् वरः कन्यां गृहान्निष्क्रामयेत्, तदा सा कन्या अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा कटस्तीर्णं कटविशिष्टं स्तरणयुक्तं पदं स्थानं व्रजेत्। एतदनेनोक्तं भवति। गच्छन्ती कन्या अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा कटमास्तृतकुशपर्य्यन्तं नयेत्,--इति। तथाच गोभिल-सूत्रम्। "वर्हिषोऽन्तं कटान्तं प्रापयेत्"--इति। अथवा। पदं कटस्तीर्णं कृत्वा--कटे पदं संस्थाप्य व्रजेदित्यर्थः॥ २७॥

पदा प्रपद्य पन्थानं पतियानं संजपेद्वधूः।
वरो वाऽत्र जपेन्मन्त्रमाकटान्तादिति स्थितिः॥ २८॥

पदा चरणेन प्रपद्य प्राप्य, कटमित्यर्थात्। वधूचरणेन कटप्राप्तेर-नन्तरं पदा कटं प्रवर्त्तयन्तीत्येतत्। पन्थानं पतियानं–पथिलिङ्ग-प्रमे पतियानः,—इति मन्त्रं संजपेत्। अजपन्त्यां वध्वां वरो वा अत्र मन्त्रं जपेत्। आकटान्तात्—कटस्य वर्हिरन्तप्राप्तिपर्य्यन्तम्—"वर्हिषोऽन्तं कटान्तं प्रापयेत्"—इतिसूत्रोक्तकर्म्मपर्य्यन्तं जपे-दित्येषा स्थितिः शास्त्रमर्य्यादा॥ २८॥

लाजानाज्यं स्रुवं कुम्भं प्राजनाश्मानमेवच।
प्रदक्षिणानि कुर्व्वीत दम्पती तु विना ग्रही॥ २९॥

"हुते पतिर्यथेतं परिव्रज्य प्रदक्षिणमग्निं परिणयति"—इति-सूत्रोक्ताग्निप्रदक्षिणकाले दम्पती लाजादीनामपि प्रदक्षिणं कुर्व्वीत—कुर्य्याताम्। क्वचित्तथैव पाठः। ग्रही विना। 'अन्यतो-ऽपिच'—इति ग्रहेरिः। ग्रही इति द्वितीयाद्विवचनान्तं पदम्। उदकपात्र प्राजग्राहस्य विनेत्यर्थः। तुशब्दः पुनरर्थः। रघुनन्दनेन

तु चतुर्थचरणमाकुलीकृत्य पठितम्—'दम्पती न विनाऽग्निकम्"—इति। तदनाकरम्॥ २९॥

तदेतत् सुव्यक्तमाह,—

प्राजग्राहमुदग्राहं ब्रह्माणमृत्विजं तथा।
एतानि वाह्यतः कृत्वा शेषाणान्तु प्रदक्षिणम्॥ ३०॥

प्राजनग्राहमुदकग्राहं ब्रह्माणमृत्विजञ्च, एतानि—(सामान्यविवक्षया व्यत्ययाद्वा नपुंसकनिर्देशः) एतान् वाह्यतः कृत्वा, शेषाणां लाजादीनां प्रदक्षिणं कुर्य्यांताम्॥ ३०॥

प्राजग्राहादीनां वाह्यतः करणे हेतुमाह,—

दक्षिणां दिशमास्थाय यमो मृत्युश्च तिष्ठतः।
तयोस्तु रक्षणार्थाय तस्माद् ब्रह्मा वहिर्भवेत्॥ ३१॥

यस्मात् दक्षिणां दिशमाश्रित्य यमोमृत्युश्च तिष्ठतः, तस्मात् तयोर्वरवध्वोः रक्षणार्थाय ब्रह्मा वहिर्भवेत्। तुशब्दश्चशब्दार्थः समुच्चये भिन्नक्रमेण योजनीयः। ब्रह्मा च वहिर्भवेत्,—इति। स खल्वयं प्राजग्राहादीन् समुच्चिनोति॥ ३१॥

अथेदानीं लाजहोममधिकृत्याह,—

सोमः प्रकृतिरेखा हि लाजानाश्रित्य तिष्ठति।
विरुद्धमाज्यं सोमेन नाभिघारणमर्हति॥ ३२॥

सोमः चन्द्रः, प्रकृतिरेखा सोमदैवत्या लाजानाश्रित्य तिष्ठति, आज्यञ्च सोमेन विरुद्धम्, तस्मात् न अभिघारणमर्हति लाजः॥३२॥

कथन्तर्हि गोभिलेन,—"तं सोपस्तीर्णाभिघारितम्"—इत्यादि-सूत्रेण लाजानामुपस्तरणमभिघारणञ्चोक्तम् ? तत्राह,—

शमीपलाशमिश्राणां लाजानामभिघारणम् ।
पूर्व्वाणां घृतमिश्राणामाचार्य्यैः कल्पितं तथा ॥३३॥

शमीपलाशमिश्राणाम्—शमीपत्रमिश्राणाम्, घृतमिश्राणां वा । "खादिरे बध्नाति पालाशे बध्नाति रोहितके बध्नाति"—इतिवत् विकल्पोऽत्र द्रष्टव्यः । तदेवम्भूतानां पूर्व्वाणाम्—पूर्व्वमासादितानां लाजानामभिघारणं करणीयम् । अतएव 'आचार्य्यैः' गोभिलैः, 'तथा' शमीपलाशमिश्राणामेव लाजानामासादनं तेषामेव चाभि-घारणं कल्पितम् । तथाच गोभिलसूत्रम् । "शमीपलाशमिश्रांश्च लाजांश्चतुरञ्जलिमात्रान् सूर्पेणोपसादयन्ति पश्चादग्नेः"—इति । "सकृत् संगृहीतं लाजानामञ्जलिं भ्राता वध्वञ्जलावावपति"—इति । "तं सोपस्तीर्णाभिघारितमग्नौ जुहोति"—इति च । तस्मात्, केवलानां लाजानां नास्त्यभिघारणार्हता, किन्तु शमी-पलाशमिश्राणां घृतमिश्राणां वा पूर्व्वमासादितानामित्यभिप्रायः । अपर आह । शमीपलाशमिश्राणां घृतमिश्राणाञ्च लाजानामा सादनम्, घृतमिश्राणामासादनादेव आचार्य्यैरभिघारणं कल्पितम्, न पुनः परमार्थतोऽभिघारणमस्ति,—इति ॥ ३३ ॥

तथा लाजाञ्जलिर्बध्वा हूयतेऽङ्गुलिपर्व्वभिः ।
एवं लाजहविःशेषं होतव्यं सूर्पजिह्वया ॥ ३४ ॥

तथा—गोभिलोक्तप्रकारेण, अङ्गुलिपर्व्वभिर्लाजाञ्जलिर्बध्वा हूयते ।

एवं लाजहविःशेषं सूर्पजिह्वया होतव्यम् । गोभिलोक्तप्रकारस्य गृह्यसूत्रादुपलब्धव्यः ॥ ३४ ॥

अवसिक्तान्तु विधिना पाणिग्राहन्तु प्राजनी ।
रक्षणार्थमनुगच्छेत् सप्ताहं त्र्यहमेव वा ॥ ३५ ॥

विधिना—"अपरेणाग्निमौदकोऽनुसंव्रज्य पाणिग्राहं मूर्द्धदेशेऽवसिञ्चति तथेतराम्"—इत्यादिसूत्रोक्तप्रकारेण, उदकग्राहिणा अवसिक्तं पाणिग्राहं वरम्, तुशब्दात् वधूञ्च, सप्ताहं त्र्यहमेव वा प्राजनी अनुगच्छेत् । अथवा । तुशब्दो यथाश्रुतार्थएव वधूव्यवच्छेदार्थो वर्णनीयः । एकस्य प्राजनिनो द्वयोरनुगमनासम्भवात् । पाणिग्राहस्य प्रयोजनवशाद्बहिर्गमनस्य सम्भवेन तदनुगमनवर्णनस्यैवौचित्यप्राप्तेश्च । त्र्यहमेव च,—इति पाठेऽप्ययमेवार्थो वर्णनीयः । किमर्थमनुगच्छेत् ? रक्षणार्थम् । तदनेन, "प्राजनेनान्यः"—इति सूत्रोपदिष्टस्य प्राजनिनो विनियोगो दर्शितः ॥ ३५ ॥

ब्राह्मस्यार्षस्य* दैवस्य प्राजापत्यस्य याज्ञिकैः ।
पूर्व्वं होमविधिः प्रोक्तः पश्चात् परिणयः स्मृतः ॥३६॥

ब्राह्मादयः शब्दाः विवाहविशेषाणां वाचकाः । तथाच मनुः ।

"चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान् ।
अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान् निबोधत ॥

* ब्राह्मस्यार्षस्य—इत्ययमेव पाठः संग्रहकारैर्धृतः । आदर्शपुस्तके तु,—'ब्राह्मणार्षस्य—इति पाठो दृश्यते ।

ब्राह्मोदैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः ।
गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः" ॥

इति । लक्षणममीषामन्यत्रानुसन्धेयम् । ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्य-विवाहेषु, प्रथमं लाजहोमविधिरुक्तः, पश्चात् परिणयः—अग्नेः परितोनयनमुक्तं याज्ञिकैः । तथाच गोभिलसूत्रम् । "हुते पति-र्यथेतं परिव्रज्य प्रदक्षिणमग्निं परिणयति"—इत्यादि । ब्राह्मणा-र्षस्य,—इति पाठेऽपि ब्रह्मणोऽयं ब्राह्मणः—ब्राह्मः इत्येतत् । तस्यार्षस्य चेति पूर्व्वोक्त एवार्थः ॥ ३६ ॥

गान्धर्व्वासुरपैशाचा विवाहा राक्षसाश्च ये ।
तेषां परिणयः पूर्व्वं पश्चाद्धोमो विधीयते ॥ ३७ ॥

गान्धर्व्वादिषु विवाहेषु पूर्व्वमग्नेः परिणयनं पश्चाल्लाजहोमोविधीयते अस्माभिः । स खल्वयमाचार्य्यानुपदिष्टोविशेषः आचार्य्यपुत्रेणोप-दिष्टः । आचार्य्यस्तु प्रशस्तान् विवाहानभिप्रेत्य होमानन्तरं परिणयनं सूत्रयाञ्चकार,—इति श्लिष्यते । तथाच स्मरणम् ।

"चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयोविदुः" ।

इति । कश्चित् पुनर्ब्राह्मादिशब्दानां विवाहनामत्वमविद्वानि-वान्यथेमं ग्रन्थं वर्णयाञ्चकार,—'ब्राह्मस्यार्षस्य'—इत्यादिम् । 'ब्राह्मणस्य ऋषेर्देवस्य प्रजापतेर्विवाहे पूर्व्वं लाजहोमः, पश्चादग्नेः परितोनयनम् । गन्धर्व्वासुरपिशाचानां विवाहे, राक्षसानां रावणादीनाञ्च विवाहे, पूर्व्वं परिणयः पश्चाल्लाजहोमः'—इति । तदश्रद्धेयम् ॥ ३७ ॥

अथेदानीम्—'तत्रैनां सकेशनखामभ्यज्य स्नापयित्वाऽऽप्लावयन्ति"
—इतिसूत्रोक्तं स्नानं व्याकुरुते,—

उद्वर्त्तनं नखच्छेदो रोमच्छेदनमेवच ।
स्रंसनं मेखलायाश्च स्नानानि विदुर्बुधाः ॥ ३८॥

उद्वर्त्तनं—कल्केन शरीरादाज्यादीनामपनयनम् । मेखलायाः काञ्च्याः स्रंसनम्—अधःपातनम् । प्रसिद्धमन्यत् । एतानि स्नानानि जानन्ति पण्डिताः ॥ ३८ ॥

चूड़ाकर्म्मणि सीमन्ते यश्च पाकः सदा गृहे ।
विवाहे चैव लाजानां नोक्तो निर्व्वपणे विधिः ॥३९॥

चूड़ाकर्म्मणि,—"आनडुहो गोमयः कृसरः स्थालीपाको ह्यथापक्ष-इत्युत्तरतः" —इतिसूत्रोक्तोयः स्थालीपाकः, यश्च सीमन्तकरणे,—"कृसरः स्थालीपाकउत्तरघृतस्तमवेक्षयेत्" इति सूत्रोक्तः स्थालीपाकः, यश्च सर्व्वदा भोजनाद्यर्थं गृहे पाकः, यश्च विवाहे लाजानां पाकः, तेष्वेतेषु निर्व्वपणेविधिः (निर्व्वपणः इति णत्वमपि छन्दोभावश्छान्दसः ।)—निर्व्वपणसंबन्धी विधिः, निर्वपणरूपोवा विधिः,—'अमुष्मै त्वा जुष्टं निर्व्वपामि' इत्येवंरूपः, आचार्य्येणोक्तः ॥ ३९ ॥

दक्षिणाकपर्द्दाः शिष्टा आत्रेयास्त्रिकपर्द्दिनः ।
आङ्गिरसः पञ्चचूड़ा मुण्डा भृगोः शिखिनोऽन्ये ॥४०॥

'शिष्टाः कौण्डिन्यादयः'—इति दीक्षितभाष्यम् । दक्षिणस्यां कपर्द्दोयेषां तइमे दक्षिणाकपर्द्दाः भवन्ति । कपर्द्दोजटा शिखेत्य-

नर्थान्तरम्। मस्तक-दक्षिणभागे शिखिनोभवन्त्यमी,—इत्यर्थः। अपरे पुनरेतदविद्वांसोभामन्ते,—'शिष्टाः कौण्डिन्यादयोविवाहे त्रीन् कपर्द्दान् प्रयच्छन्ति दक्षिणाः'—इति। आत्रेयास्त्रिकपर्दिनो-भवन्ति। आङ्गिरसः पञ्चचूड़ाः—पञ्चशिखाभवन्ति। भृगोर्वंश-जाताः—भार्गवाः, मुण्डितशिरसोभवन्ति। उक्तेभ्योऽन्ये, शिखिनः—अनियतशिखाः भवन्तीत्यर्थः। एतदपि,—

"वाशिष्ठाः पञ्चचूड़ाः स्युस्त्रिचूड़ाः कौण्डपायिनः"।

इत्यादिविशेषविधिव्यतिरिक्तविषयं द्रष्टव्यम्। कौथुमराणायना-दीनामपि सशिखमेव वपनं गृह्यसूत्रभाष्ये समर्थितमस्माभिः। तदनेन,—"उदगग्नेरुत्सृप्य कुशलीकारयन्ति यथागोत्रकुलकल्पम्" —इति सूत्रोक्तोगोत्रकुलकल्पोव्याख्यातः॥ ४० ॥

सर्व्वयज्ञेषु विप्राणामद्भिः पूर्व्वं प्रवर्त्तते।
तस्मात् सुरोत्तमाह्यापो अद्भिरेवाभिषेचयेत्॥ ४१ ॥

सर्व्वकर्म्मसु विप्राणां प्रथममद्भिः क्रिया प्रवर्त्तते। तस्मात् कार-णात्—आपएव सुरोत्तमाः। अतः, अद्भिरेव कन्यामभिषेचयेत्। तदनेन "सुहृत् सुरोत्तमेन सशरीरां त्रिर्मूर्द्धन्यभिषिञ्चेत्"—इति सूत्रस्थं सुरोत्तमपदं व्याख्यातम्। अद्भिरित्यकारलोपाभाव-श्छान्दसः। आह। कस्मात् पुनः कारणादापः सुरोत्तमाः उच्यन्ते? उच्यते। नैघण्टुककाण्डे तावत् 'सुरा'—इत्युदकनामसु पठितम्। तच्च तत्र पञ्चविंशतितमं नाम। तस्मादुत्तममुदकमेव सुरोत्तमशब्दस्यार्थः॥ ४१ ॥

ब्रह्मचारी व्रतादेशे व्रतनाम प्रवाचयेत्।
चरिष्ये यावदन्ताय सावित्रे चान्तकीर्त्तनम् ॥ ४२ ॥

"अग्ने व्रतपते इति हुत्वा"—इति सूत्रोक्ते व्रतादेशे। अथवा। व्रतस्यादेशोयत्र तस्मिन्, व्रतादेशे,—'अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि'—इत्यादिमन्त्रपञ्चके,—इत्येतत्। ब्रह्मचारी व्रतस्य नाम प्रवाचयेत्—प्रकथयेत्। यावदन्ताय व्रताचरणं तस्यान्तस्यापि कीर्त्तनं कुर्य्यात्। व्रतादेशशब्दात्,—"समिधमाधेहि"—इत्यादि सूत्रोक्तं व्रतानामादेशं मा प्रशाङ्क्षीदिति 'सावित्रे च'—इत्याह। सावित्रे व्रते—सहप्रवचनीयापरनामधेये, उपनयनव्रते—इत्येतत्। तस्य सावित्राध्ययनार्थत्वात् सावित्रत्वम्। च-शब्दादनुप्रवचनीये च गोदानादौ। तत्रोदाहरणम्। 'अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि,—इत्येवमादयः पञ्च मन्त्राः पठ्यमानमन्त्रकाण्डे समाम्नायन्ते। तत्र च, अग्ने व्रतपते व्रतं सावित्रं अष्टवर्षं अष्टमासं अष्टदिनं वा चरिष्यामि,—इति ब्रूयात्। एवमपरेष्वपि मन्त्रेषु ऊहनीयम्। एवं गोदानादिव्रतेष्वप्यूहनीयम् ॥ ४२ ॥

समामासाअहोरात्रास्तुल्याब्राह्मणचोदिताः।
सावित्रमष्टभिर्वर्षैः कार्य्यं मासैर्दिनैश्च वा ॥ ४३ ॥

समाः—संवत्सराः, मासाः, अहोरात्राश्च, ब्राह्मणेन तुल्याः कथिताः। अतः सावित्रं व्रतमष्टभिर्वर्षैरष्टभिर्मासैरष्टभिर्दिनैरपिवा करणीयम्। अयमर्थः। आचार्य्येण,—"गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत्"—इति गर्भाष्टमे उपनयनं सूत्रयित्वा, "अथातः षोडशे

वर्षे गोदानम्"—इति षोड़शवर्षे गोदानस्य सूत्रणात् अष्टौ वर्षाः सावित्रव्रतस्य कालाः लभ्यन्ते। ब्राह्मणेन तु समामासाहोरात्राणां तुल्यत्ववचनात् अष्टौ मासाः अष्टौ दिनान्यपि तस्य कालः,—इति निर्णीयते। तस्मात्,—"आषोड़शाद् ब्राह्मणस्यानतीतः कालोभवति"—इत्येतस्मिन्नपि कल्पे, अन्ततोऽष्टौ दिनान्यपि सावित्रव्रतमाचरणीयम्,—इति सिद्धम्। तथा च ब्राह्मणम्। "योवै मासः स संवत्सरः"—इति। "आदित्योवा सर्व्वऋतवः, स यदैवोदेत्यथ वसन्तो, यदा सङ्गवोऽथ ग्रीष्मो, यदा मध्यन्दिनोऽथ वर्षा, यदाऽपराह्णोऽथ शरत्, यदाऽस्तमेत्यथ हेमन्तशिशिरौ"—इति च। अत्र खलु "सर्व्वान् ऋतून् अहनि सम्पादयति, सर्व्वे च ऋतवः संवत्सरः, तस्मात् अहः संवत्सरशब्देनोच्यते"—इति पूर्व्वमीमांसाभाष्ये शवरस्वामिनः। केचित् पुनरेतदविद्वांसः,—"द्वादश वै रात्रयः संवत्सरस्य प्रतिमा" इति ब्राह्मणवाक्यमिहोदाहरन्ति। तदसङ्गतम्। कस्मात्? तत्र संवत्सरशब्दस्य साक्षात् प्रतिमाशब्देन संयोगात्। एतच्च षष्ठाध्याये प्रपञ्चितं, तत्रैव द्रष्टव्यम्। अलमिह ग्रन्थगौरवेण॥ ४३॥

सावित्रं यावदन्नाय धार्य्यं सर्व्वाश्रमस्थितैः।
चूड़ाकरणधर्म्मेणं गोदाने चास्य वापनम्॥ ४४॥

सर्व्वैराश्रमस्थितैः—प्रस्तावात् ब्रह्मचर्य्याश्रमस्थितैः सर्व्वैरित्यर्थः। यावदन्नाय सावित्रं व्रतं धार्य्यम्—इत्यादरार्थमुक्तम्। तेन, गोदानादिव्रतान्तराणां यथावदनुष्ठानासम्भवेऽपि, सावित्रव्रत-

मवश्यमनुष्ठेयमिति सिध्यति। अपरमाह। 'सर्व्वाश्रमस्थितैः—सर्व्वेषां; ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थ-यतीनामाश्रमस्थितैर्विप्रैः, सावित्रम्—सवितुरिदं मन्त्रं; सावित्र्या अभिमन्त्रितं यज्ञोपवीतं धार्य्यम्, यावदन्ताय मरणपर्य्यन्तम्'—इति। अनयोर्युग्मायुग्मत्वे सूरिभिरुन्नेये। मम तु, 'पूर्व्वाश्रमस्थितैः'—इत्येव पाठः प्रतिभाति। गोदाने गोदानाख्यकेशान्तकरणे चूड़ाकरणोक्त प्रकारेण अस्य ब्रह्मचारिणोवापनं करणीयम्। तथा च गोदानो-पक्रमे गोभिलसूत्रम्। "चूड़ाकरणेन केशान्तकरणं व्याख्यातम्"—इति ॥ ४४ ॥

विप्राणामग्निराचार्य्य इन्द्रस्त्राता व्रते व्रते।
तस्मात् सर्व्वव्रतान्तेषु चरुरैन्द्रोविधीयते ॥ ४५ ॥

यस्मात् अग्निर्विप्राणामाचार्य्यः, इन्द्रश्च, सर्व्वेषु व्रतेषु पालनकर्त्ता, तस्मात् कारणात् सर्व्वव्रतान्तेष्वेन्द्रश्चरुः क्रियते। स खल्वयमनु-प्रवचनीयव्रतान्तेषु विधिर्द्रष्टव्यः। महाप्रवचनीयापरनामधेयस्योप-नयनव्रतस्यान्ते तु सावित्रएव चरुर्भवति। तथा च गोभिल-सूत्रम्। "ऐन्द्रः स्थालीपाकस्तस्य जुहुयादिन्द्रं साम यजामहे-इत्येतयर्चा सदसस्पतिमद्भुतमितिचोभाभ्यां वा" "अनुप्रवचनीये-ष्वेवं सर्व्वत्र"—इति। "तस्यान्ते सावित्रश्चरुः"—इति च ॥४५॥

अजिनं सर्व्वदैवत्यमैन्द्रोदण्डइति स्मृतः।
सावित्रीं मेखलामाहुस्तस्मात् सर्व्वाणि धारयेत् ॥ ४६ ॥

यस्मात्,—"ऐणेयगौरववास्तान्यजिनानि"—इति सर्व्वमजिनं

सर्व्वदैवत्यं, "पार्णवैल्वाश्वत्थादण्डाः"—इति सूत्रोक्तोदण्डइन्द्र-दैवत्य इत्याचार्य्यैः स्मृतः ; "मुञ्जकाशताम्बल्योरशनाः"—इति सूत्रोक्तां मेखलां सावित्रीम्—सवितृदेवताकामाहुराचार्य्याः, तस्मात् कारणात् सर्व्वाण्येतानि धारयेत्—ब्रह्मचारी। तथा च-गोभिलसूत्रम्। "मेखलाधारण भैक्षचर्य्य-दण्डधारण-समिदा-धानोदकोपस्पर्शन-प्रातरभिवादाइत्येते नित्यधर्म्माः"—इति। मनुरपि,—

"यद् यस्य विहितं चर्म्म यत् सूत्रं या च मेखला।
योदण्डोयच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि" ॥

इति स्मरति ॥ ४६ ॥

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम्।
अप्सु प्रास्येद्विनष्टानि गृहीत्वाऽन्यानि मन्त्रतः ॥ ४७ ॥

विनष्टानि मेखलादीनि अप्सु उदके प्रास्यत् प्रक्षिपेत्। किं कृत्वा ? अन्यानि मेखलादीनि मन्त्रेण गृहीत्वा। तत्र, मेखला-दण्डमन्त्रौ गृह्यसूत्रोक्तौ। 'अजिनमन्त्रश्च स्वशाखायामभावात्,— "मित्रस्य चक्षुर्वरुणं बलीयः"—इति तैत्तिरीयशाखापरिपठितो-द्रष्टव्यः। उपवीतमन्त्रोऽपि—("यज्ञोपवीतमसि"—इति) शाखान्तरादुपादेयः'—इति भट्टनारायणोपाध्यायाः। उपवीते विशेषं वक्ष्यति। कमण्डलुमन्त्रोऽप्यनुसन्धेयः ॥ ४७ ॥

अथेदानीम्—"यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं वस्त्रं वा"—इत्यादिसूत्रोक्तं यज्ञोपवीतं व्याकरोति,—

यज्ञोपवीतं कुर्व्वीत सूत्रेण नवतान्तवम् ।
देवतास्तत्र वक्ष्यामि आनुपूर्व्व्येण याः स्मृताः ॥ ४८ ॥

सूत्रेण यज्ञोपवीतं कुर्व्वीत । कीदृशम् ? नवतान्तवम् । नवतन्तुघटितमित्यर्थः । तत्र — तेषु तन्तुषु, आनुपूर्व्येण — क्रमेण, या देवता आचार्य्यैः स्मृताः, ता अहं वक्ष्यामि ॥ ४८ ॥

ओंकारः प्रथमस्तन्तुर्द्वितीयश्चाग्निदैवतः ।
तृतीयोनागदैवत्यश्चतुर्थः सोमदैवतः ॥ ४९ ॥
पञ्चमः पितृदैवत्यः षष्ठश्चैव प्रजापतिः ।
सप्तमो वासुदैवत्यो अष्टमी यमदैवतः ॥ ५० ॥
नवमः सर्व्वदैवत्यइत्येते नव तन्तवः ।
द्विगुणं त्रिगुणं वाऽपि एकग्रन्थिकृतं विदुः ॥ ५१ ॥

ॐकारादयस्तन्तुदेवताः । वासुदैवत्यः,—इत्युभयपदवृद्धिः । तदेतन्नवतन्तुकं यज्ञोपवीतं द्विगुणं द्विसरम् ; अपि वा, त्रिगुणं त्रिसरं एकेन ग्रन्थिना कृतं विदुः जानन्त्याचार्य्याः । 'वाऽपि'— इति व्यत्यासेन प्रयुङ्क्ते,—अपि वा इत्यर्थः । द्विगुणम् — इति त्रिगुणत्वासम्भवे द्विगुणत्वं बोद्धव्यम्,—इति नारायणोपाध्यायाः ? कात्यायनेनापि त्रैगुण्यमेवोक्तम् । तथाच कर्म्मप्रदीपे,—

"त्रिवृदूर्द्ध्ववृतं कार्य्यं तन्तुत्रयमधोवृतम् ।
त्रिवृतञ्चोपवीतं स्यात्तस्यैकोग्रन्थिरिष्यते" ॥

इति । अयमपि परतस्त्रैगुण्यमभ्यसिष्यति । "कार्पासमुपवीतं षट्-

तन्तु विप्रज्ञाह्मणस्य”—इति पैठिनसिवचनं गोभिलीयव्यतिरिक्त-विषयम् । कथं ज्ञायते ? शाखान्तरसूत्रकारत्वात्तस्य । नवतन्त्व-सम्भवे षट्तन्तुविधायकम्—इति परिशिष्टप्रकाशः ॥४९॥५०॥५१॥

अत्र पृच्छति,—

केनैवोत्पादितं सूत्रम् ? केन वा त्रिगुणीकृतम् ? ।
केन वाऽस्य कृतोग्रन्थिः ? केन मन्त्रेण मन्त्रितम् ? ॥५२॥

ऋज्वर्थः श्लोकः ॥ ५२ ॥

उत्तरमाह,—

ब्रह्मणोत्पादितं सूत्रं विष्णुना त्रिगुणीकृतम् ।
रुद्रेण तु कृतोग्रन्थिः सावित्र्या चाभिमन्त्रितम् ॥ ५३ ॥

ब्रह्मणा सूत्रमुत्पादितम्, विष्णुना तत् त्रिगुणीकृतम्, रुद्रेण तत्र ग्रन्थिः कृतः, सावित्र्या तदभिमन्त्रितम् । सावित्री गायत्री । तुशब्दः स्वस्वमन्त्रसंबन्धद्योतनार्थः, सर्व्वत्र संबन्धनीयः,—इति दीक्षितरामकृष्णस्य स्वरसः । ‘इदानीम्—“ब्रह्म यज्ञानम्”—इति मन्त्रेण सूत्रोत्पादनम्, “इदं विष्णुः”—इति मन्त्रेण त्रिगुणीकरणम्, “आवोराजानम्”—इति मन्त्रेण तत्र ग्रन्थिकरणम्, “तत्सवितुः”—इति मन्त्रेणाभिमन्त्रणम्, ततोधार्य्यम्,’—इति दीक्षितभाष्यम् ॥ ५३ ॥

यज्ञोपवीतस्य परिमाणमाह,—

स्तनादूर्द्ध्वमधोनाभेर्न कर्त्तव्यं कथञ्चन ।
स्तनादूर्द्ध्वे श्रियं हन्ति नाभ्यधस्तात्तपःक्षयः ॥५४॥

स्तनादूर्द्धं नाभेरधश्च यज्ञोपवीतं कथञ्चन न करणीयम्। स्तनादूर्द्धं यज्ञोपवीतं कुर्व्वन् श्रियं हन्ति। नाभेरधस्तात् कुर्व्वतस्तपःक्षयो भवति। अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति। तत्र तावत्,—

"पृष्ठवंशे च नाभ्याञ्च धृतं यद्विन्दते कटिम्।
तद्धार्य्यमुपवीतं स्यान्नातोलम्बं न चोच्छ्रितम्"॥

इति कर्म्मप्रदीपे नाभ्यां धृतस्योपवीतस्य कटिपर्य्यन्तं लम्बनमुपदिष्टम्। तदनेन विरुध्यते। कथं कृत्वा? नाभेरधस्तात् करणस्याव निषेधात्। उच्यते। उपवीतस्य धारणं न नाभेरधस्तादित्येतदत्र प्रतिपिपादयिषितम्। लम्बता पुनः कटिपर्य्यन्तमेवोपदिष्टा ग्रन्थान्तरे, न निवार्य्यते। अतोन विरोधः। ननु, तथापि विरोधः। कुतः? यतो "न चोच्छ्रितम्"—इत्यनेन नाभेरूर्द्ध्वमेव धारणं कात्यायनस्याननुमतमवगच्छामः। आचार्य्यपुत्रस्तु "स्तनादूर्द्ध्वं न कर्त्तव्यम्"—इति वदन् नाभेरूर्द्ध्वमपि स्तनादधस्तात् करणमनुजानाति। नैष दोषः। कस्मात्? यस्मात् स्तनादूर्द्ध्वं न कर्त्तव्यमिति वचनं स्तनादूर्द्ध्वं करणं शक्नोति निषेद्धुम्, न नाभेरूर्द्ध्वं करणमनुमन्तुम्। तत्रास्य सामर्थ्याभावात्। अर्थाद्धि खल्वयमर्थोऽवगम्यते। स चायमवगम्यमानोऽप्यर्थो वचनान्तरविरोधान्न शक्नोत्यात्मानं लब्धुम्। यद्वि नाभेरूर्द्ध्वं न क्रियते, न क्रियतएवैतत् स्तनादूर्द्ध्वमिति नास्ति विरोधः। किमर्थं तर्हि स्तनादूर्द्ध्वमित्यभिधानम्? ननु स्तनादधोऽपि नाभेरूर्द्ध्वञ्चेत् न कर्त्तव्यम्,—इत्युक्तम्। दोषातिशयार्थम्,—इति गृह्माण।

अथवा। उभयोरप्यस्मच्छाखायामुपदेशात् सम्भवासम्भवा-

भ्यामनयोर्व्यवस्था भविष्यति। कथं नाम ? सम्भवे कर्म्मप्रदीपोक्तम् परिमाणम्, असम्भवे पुनरत्रोक्तम्,--इति न विरोधः। तदत्रैव कल्पे नाभेरधःकरणं निषिध्यते, न कर्म्मप्रदीपोक्तकल्पे,--इति तत्र कटिपर्य्यन्तं लम्बनमविरुद्धम्। निन्दाऽप्यत्रोक्ता न कर्म्मप्रदीपोक्तं परिमाणं निन्दति। विवक्षितार्थ-स्तुतिपरत्वात्तस्याः। "न निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्त्तते, अपितु इतरत् स्तोतुम्"--इति हि तन्त्रस्थितिः। तदिदं वचनमाचार्य्यपुत्रस्येत्येतदविदुषोनारायणोपाध्यायस्य,--'कर्म्मप्रदीपोक्तम् परिमाणं गोभिलीयानाम्। अन्येषान्तु,--

"स्तनादूर्द्ध्वमधोनाभेर्न कर्त्तव्यं कथञ्चन"।

इति देवलोक्तं परिमाणम्'--इत्यभिधानं नादरणीयम्॥ ५४॥

"सूत्रेण नवतान्तवम्"--इत्येतत्तावदुक्तम्, सूत्रमिदानीं व्याकुरुते,--

गोभिर्वालपवित्रेण धार्य्यमाणेन नित्यशः।
न स्पृशन्तीह पापानि श्रियं गात्रेषु तिष्ठति॥५५॥

गोभिः,--इति व्यत्ययात् षष्ठ्यर्थे तृतीया। एवमुत्तरत्रापि बोद्धव्यम्। गवां ये वालाः—केशाः, तन्निर्मितेन पवित्रेण यज्ञोपवीतेनेत्यर्थः। कुतः ? "यज्ञोपवीतं परमं पवित्रम्"—इति दर्शनात्। अभिधानकाण्डे पाठाच्च। तथा देवलोऽपि,--

"कार्पास-क्षौम-गोवाल-शण-वल्क-तृणोद्भवम्।
सदा सम्भवतोधार्य्यमुपवीतं द्विजातिभिः"॥

इति गोबालनिर्म्मितयज्ञोपवीतस्य धारणं स्मरति। तदनेन गोबालनिर्म्मितपवित्रेण नित्यशोधार्य्यमाणेन इह शरीरे, लोके वा, पापानि न स्पृशन्ति। पवित्रपापयोर्विरोधात्। तथा, गात्रेषु श्रीर्लक्ष्मीस्तिष्ठति। श्रियम्,—इति व्यत्ययात् प्रथमार्थे द्वितीया। अन्तर्भूतणिजर्थतया तथाविधोपवीतस्य नित्यशोधारणकर्त्ता गात्रेषु श्रियं स्थापयतीति वा व्याख्येयम् ॥ ५५ ॥

गोभिर्बालपवित्रेण यस्तु सन्ध्यामुपासते।
गोधर्म्मेष्वेव वर्त्तन्ते न स पापेन लिप्यते ॥ ५६ ॥

उपासते—उपास्ते। वर्त्तन्ते वर्त्तते। गोधर्म्मः पवित्रत्वम्। कथं ज्ञायते? "गावः पवित्रं परमम्"—इति स्मरणात्। अतएव, स पापेन न लिप्यते,—इति पूर्व्ववदर्थः। अपर आह। 'गोधर्म्मेषु गोदानधर्म्मेषु वर्त्तते,—गोदानपुण्यं भवतीत्यर्थः'—इति ॥ ५६ ॥

गोभिर्बालपवित्रेण यस्तु ह्यग्निमुपासते।
पञ्चाग्नयो हुतास्तेन यावज्जीवं न संशयः ॥५७॥

यावज्जीवं पञ्चाग्नयस्तेन हुताः,—यावज्जीवं पञ्चाग्निहोमफलं स प्राप्नोतीत्यर्थः। पञ्चाग्नयश्च,—

"पवनः पावनस्त्रेता यस्य पञ्चाग्नयो गृहे"।

इत्युक्तलक्षणाः। व्याख्यातमन्यत्। तदत्र, गोबालनिर्म्मितयज्ञोपवीतस्य प्राशस्त्यमात्रावगतेरप्रतिषेधाच्च कार्पासादिसूत्रनिर्म्मितमप्युपवीतं भवति। तथाच स्मृत्यन्तरम्।

"कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्द्ध्ववृतं त्रिवृत्।
शणसूत्रमयं राज्ञोवैश्यस्याविकसौत्रिकम्" ॥

इति। गोबालनिर्म्मितपवित्रन्त्वस्माकं प्रशस्यते,—इति द्रष्टव्यम्। नारायणोपाध्यायस्त्वेतदनालोच्य, गोभिलीयानामपि कार्पासाद्यसम्भवे गोबालैर्यज्ञोपवीतमिच्छति ॥ ५७ ॥

अथेदानीं ब्रह्मचारिणाऽन्त्या समित् यत्र होतव्या, तमग्निमाह,—

आचार्य्येणाभ्यनुज्ञातआचार्य्याग्नौ विधिर्यथा।
प्रणीतेऽग्नौ समिद्दद्यादन्त्या सा ब्रह्मचारिणाम् ॥५८॥

आचार्य्येणाभ्यनुज्ञातोब्रह्मचारी, यथा विधिस्तथा, आचार्य्यस्याग्नौ समित्—समिधं, दद्यात्—जुहुयात्। स्वयं प्रणीते वा अग्नौ समिधं जुहुयात्। सेयं समित्, ब्रह्मचारिणामन्त्या समिदित्युच्यते। तत्र, यद्याचार्य्याग्नौ अन्त्यां समिधं जुहोति, तदा नासावग्निरस्य गृह्यो भवति। तदा खलु विवाहाग्निरेव गृह्यः स्यात्। यदा पुनः स्वयं प्रणीतेऽग्नौ जुहोति, तदा सएवास्य गृह्योऽग्निर्भवति। "ब्रह्मचारी वेदमधीत्यान्त्यां समिधमभ्याधास्यन्"—इत्यादिना अन्त्यसमिदाधानार्थमग्निप्रणयनं सूत्रयित्वा, "सएवास्य गृह्योऽग्निर्भवति"—इति सूत्रयताचार्य्योऽप्येतदेवाह। अनेनाप्युक्तम्,—'अन्त्या समिद्विवाहश्च'—इति। 'अन्त्या सा ब्रह्मचारिणाम्'—इति च ब्रुवन् प्रणीतस्यैवाग्नेर्गृह्यत्वं भङ्ग्यन्तरेणाह। कथं ज्ञायते? अन्त्या समित्,—इत्याधानकालाभिधानात्, प्रणीते चाग्नौ हुतायाः समिधोऽन्त्यत्ववचनात्। तथाच, 'अन्त्या सा ब्रह्म-

चारिणाम्'—इत्यत्र, सा—इति सन्निहिततरा प्रणीतेऽग्नौ होत-व्यैव समित् परामृश्यते,—इति न किञ्चिदनुचितम्। स खल्व-यम्,—"खादिरे बध्नाति, पालाशे बध्नाति, रौहितके बध्नाति"—इति वद्विकल्पः,—आचार्य्याग्नौ वा जुहुयात्, प्रणीते वा अग्नौ जुहुयात्,—इति। आचार्य्याग्नौ,—इति, प्रणीतेऽग्नौ,—इति चाग्निशब्दस्य द्विरुच्चारणस्याप्येतदेव प्रयोजनम्। अन्यथा अनर्थ-कत्वापत्तेः। दीक्षितस्त्वेतदनालोच्य व्याचष्टे,—'आचार्य्याग्नौ स्थण्डिले प्रणीते'—इति। तदसङ्गतम्। न खल्वाचार्य्याग्नेरग्नि-प्रणयनस्यार्थवत्तां पश्यामः।

"न स्वेऽग्नावन्यहोमः स्यान्मुक्त्वैकां समिदाहुतिम्"।

इति कर्म्मप्रदीपे आचार्य्याग्नावपि ब्रह्मचारिणः समिद्धोमानु-ज्ञानात्। आचार्य्याग्नौ,—इति चाधिकरणनिर्देशात्। अलं पल्लवितेन।

इयमपरा योजना। आचार्य्येणाभ्यनुज्ञातो ब्रह्मचारी आचार्य्यस्याग्नौ यथाविधि समिधं जुहुयात्,—इति पूर्व्वार्द्ध-स्यार्थः। उत्तरार्द्धस्य खल्वपि। ब्रह्मचारी स्वयमग्निं प्रणीय तस्मिन् प्रणीते अग्नौ समिधं जुहुयात्। सा खल्वियं समिदन्त्ये-त्युच्यते। ब्रह्मचारिणो ब्रह्मचर्य्यसमये यत् सायंप्रातःसमिदाधान-मुक्तं तत् खल्वाचार्य्याग्नौ कर्त्तव्यम्। न तदर्थमग्निः प्रणेतव्यः। ब्रह्मचर्य्यपरिसमाप्तिसमये येयं शेषा समिदाधातव्या, सा त्वग्निं प्रणीय तत्रैवाधातव्या, न त्वाचार्य्याग्नौ। सेयं प्रणीतेऽग्नौ या समिदाधीयते, सा खल्वन्त्या समित्। स च प्रणीतोऽग्निस्तस्य

गृह्योऽग्निर्भवति। तदनेन "अन्त्यां समिधमभ्याधास्यन्"—इत्यादि गोभिलसूत्रं व्याख्यातमिति बोद्धव्यम् ॥ ५८ ॥

अथेदानीम्,—"आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां पृषातके पायसञ्चरुरौद्रः"—इति सूत्रोक्तं पृषातकं, तस्य स्थापनस्थानञ्चाह,—

दधि सर्पिश्च संयुक्तः प्रोक्तोह्येष पृषातकः।
होमकाले तु तस्याग्नेः स्थानमुत्तरपूर्व्वतः ॥ ५९ ॥

दधि प्रसिद्धम्। सर्पिर्घृतम्। तदेतत् द्वयं संयुक्तं सत्, पृषातकः प्रोक्तम्। संयुक्तः,—इत्यादौ व्यत्ययात् पुंस्त्वम्, विधेयप्राधान्यविवक्षया वा समर्थनीयम्। होमकाले तु तस्य पृषातकस्य स्थानम्, अग्नेरुत्तरपूर्व्वतः,—ऐशान्यां दिशि, स्यात्। भट्टनारायणस्त्वेतदनवलोकयन्,—अग्नेरुत्तरतः पृषातकस्य स्थानमाह ॥ ५९ ॥

आश्वयुजीकर्म्मण्येव;—"गोनामभिश्च पृथक् काम्यासीत्येतत्प्रभृतिभिः"—इति सूत्रोक्तानि गोनामान्याह,—

काम्या प्रिया च हव्या च इड़ा रन्ता सरस्वती।
मही विश्रुता चाघ्न्या च गोनामानि विदुर्बुधाः ॥ ६० ॥

चकारुरक्षरार्थः। चकाराः 'असि' शब्दस्याध्याहारार्थाः,—इति दीक्षितभाष्यम्। वस्तुतस्तु काम्याप्रियाहव्येति नामत्रयमेवासिकारान्तमन्यानि च नामानि, संबोधनविभक्त्यन्तानि बोद्धव्यानि। तथाच पञ्चविंशब्राह्मणम्। "काम्यासि प्रियासि हव्यासीड़े रन्ते सरस्वति महि विश्रुते एतानि तेऽघ्न्ये नामानि"—इति। विस्तरस्तु

गृह्यभाष्यादुपलब्धव्यः । 'अष्टका'—नाम्ना खल्वत्र होमोनास्ती-त्यष्टावाहुतयो भवन्ति । तथाच कर्म्मप्रदीपः ।

"घृतिहोमे न प्रयुञ्ज्याद्धोनामसु तथाऽष्टसु ।
चतुर्थीमष्टका इत्येतद्धोनाम्नि न हि हूयते" ॥

इति ॥ ६० ॥

मधुपर्कं पिबेन्मन्थमन्ततोहृदयं स्पृशेत् ।
अपूपानां चरोश्चापि सर्व्वस्थानान्यनक्ति च ॥ ६१ ॥

मधुपर्कं वक्ष्यमाणलक्षणं पिबेत् । मन्थमपि वक्ष्यमाणलक्षणम्—दधिमन्थमधुमन्थोदमन्थभेदात् त्रिविधं, पिबेत् । अन्ततः पानात् परं, हृदयं स्पृशेत् । अष्टकाविधौ अपूपानां चरोश्च सर्व्वाण्यवदानस्थानानि, अनक्ति च घृतेनाप्लावयति च । तदे-तद्द्व्यथार्थमभिप्रेतम् । कथं नाम ? चतुरवत्तिनां द्वे अवदान स्थाने भवतः—मध्यं पूर्व्वार्द्धश्च । पञ्चावत्तिनां पुनस्त्रीण्यवदान स्थानानि भवन्ति मध्यं पूर्व्वार्द्धः पश्चार्द्धश्च, इति । तदेतत् सर्व्वमस्मत्कृतगृह्यसूत्रभाष्यादुपलब्धव्यम् । अलमिह ग्रन्थगौर-वेण ॥ ६१ ॥

अथेदानीम्,—"विष्टरपाद्यार्घ्याचमनीयमधुपर्कानेकैकशस्त्रिस्त्रिर्वे-दयेरन्"—इति सूत्रोक्तमर्घ्यादिकं व्याकुरुते,—

दध्यक्षतसुमनसश्चापश्चेति चतुष्टयम् ।
अर्घ्यएष प्रदातव्यो गृह्ये ये अर्घ्यार्हाः स्मृताः ॥ ६२ ॥

दधि, अक्षताः—यवाः, सुमनसः—पुष्पाणि, आपः—उदकम्,—

इत्येतत् चतुष्टयं मिलितमर्घ्यः । स खल्वेषोऽर्घ्यः प्रदातव्यः । कस्मै ? "षड़र्घ्यार्हा भवन्ति"—इति सूत्रेण गृह्ये ये अर्घ्यार्हाः स्मृताः, तेभ्यः ॥ ६२ ॥

अपरमर्घ्यमाह,—

दध्यक्षतः सुमनसोघृतं सिद्धार्थकाः यवाः ।
पानीयञ्चैव दर्भाश्च अष्टाङ्गोह्यर्घ्य उच्यते ॥ ६३ ॥

अक्षतस्तण्डुलः । यवानां पृथगुपदेशात् । सिद्धार्थकाः श्वेत-सर्षपाः । पानीयमुदकम् । प्रसिद्धमन्यत् । अष्टावङ्गानि यस्य, सोऽयमष्टाङ्गोऽर्घ्यउच्यते ॥ ६३ ॥

मधुपर्केणार्च्चनप्रकारमाह,—

सर्पिषा मधुना दध्ना अर्च्चयेदर्हयन् सदा ।
ऋषिप्रोक्तेन विधिना मधुपर्केण याज्ञिकः ॥ ६४ ॥

याज्ञिकः, सदा—"परिसंवत्सरानर्हयेयुः" "पुनर्यज्ञविवाहयोश्च"—इति गृह्योक्तसर्व्वकाले, मधुपर्केणार्हयन्,—पूजयन्, ऋषिप्रोक्तेन गोभिलोक्तेन विधिना, सर्पिषा मधुना दध्ना—इत्येतत् त्रितये-नार्च्चयेत् ॥ ६४ ॥

कंसे त्रितयमासिच्य कंसेन परिसंवृतम् ।
परिश्रितेषु देयः स्यान्मधुपर्कइति ध्रुवम् ॥ ६५ ॥

कंसे कांस्यपात्रे, त्रितयम्—सर्पिर्मधु दधि चासिच्य, कंसेन परि सर्व्वतोभावेन संवृतम्—सम्यगाच्छादितं कृत्वा, परिश्रितेषु—

अर्हणीयस्य सर्व्वत; समाश्रितेषु गृह्येषु,—इत्यर्थः। तथाच वाजसनेयके प्रवचने। "यत्र चार्ह्य आगच्छति, सर्व्वं गृह्याइतरे तत्र वेष्टयन्ति"—इति। अपर आह। 'कटादिना परितः श्रितेषु सर्व्वतो वेष्टितेषु स्थानेषु', इति। तदेवं मधुपर्कोदेयः स्यात्, —इति ध्रुवं निश्चयः॥ ६५॥

मधुपर्के तथा सोमे अप्सु प्राणाहुतीषु च।
अनुच्छिष्टो भवेद्विप्रोयथा वेदविदोविदुः॥ ६६॥

मधुपर्कभक्षणे, सोमभक्षणे, अप्सु—उदके आस्यन होमे पूर्व्वोक्ते, जलपाने वा, प्राणाहुतीषु च—उपनिषद्ब्राह्मणोक्तेषु प्राणव्याना-पानसमानोदानरूपपञ्चाहुतिषु, विप्रोनोच्छिष्टोभवति, यथा वेदविदोजानन्ति॥ ६६॥

प्राणाहुतिषु सोमेषु मधुपर्के तथैव च।
आस्यहोमेषु सर्व्वेषु नोच्छिष्टोभवति द्विजः॥ ६७॥

आस्यहोमेषु—"सर्पिरास्येन जुहुयात्"—इत्यादिसूत्रोक्तेषु। सर्व्वेषु,—इतिकरणादन्येष्वप्येवंविधेषु—उपाकरणादावक्षतधाना-भक्षणादिषु, द्विजोनोच्छिष्टोभवति। तदेतद्विशेषाभिधित्सया पुनरारम्भः। पूर्व्वं विप्रपदोपादानात् राजन्यवैश्ययोरुच्छिष्टताऽऽ-शङ्काऽपि स्यात् कस्यचिदिति वा पुनरारम्भः। सम्मादरार्थो-वा॥ ६७॥

अन्यमपि मधुपर्कमाह,—

दधनि पयसि वाऽथवा कृतान्ने
मधु दद्यान्मधुपर्कमेतदाहुः।
दधि-मधु-सलिलेषु सक्तवः
पृथगेते विहितास्त्रयस्तु मन्थाः॥ ९८॥

दधनि, पयसि,—दुग्धे वा, कृतान्ने-ओदनादौ वा, मधु दद्यात्—क्षिपेत्। दध्यात्,—इतिपाठे धारयेदित्यर्थः। एतन्मधुपर्कमाहुराचार्य्याः। दधि-मधु-सलिलेषु सक्तवोदेयाः। तदमे त्रयोमन्था भवन्ति;—दधिमन्थः, मधुमन्थः, उदमन्थश्च,—इति। तदिदम्—"रसोऽसि वानस्पत्योरसं मयि धेहीति मधुमन्थस्य पिबेदिति गौतमः, वानस्पत्यइति प्रवचनम्, तथा दधिमन्थोदमन्थयोः"—इति द्राह्यायणादिकल्पसूत्रोक्तानां दधिमन्थमधुमन्थोदमन्थानां निर्व्वचनं प्रसङ्गागतमिति बोद्धव्यम्। कल्पसूत्रवृत्तिकारा अग्निस्वामिनोऽप्येवमेव श्लोकमिमं पठितवन्तः। दिच्चीतस्त्वन्यथेमं श्लोकं पठति—

दधनि पयसि वा कृतान्ने मधु निदध्यान्मधुपर्कमाहुः।
दधिमधूदकं वाऽपि सक्ताविन्येते विहितास्त्रयस्तु मन्थाः॥

इति। अत्रापि पाठे पूर्व्वोक्तएवार्थः।

एवन्तावत् छन्दोगानां स्वशाखापरिभाषितश्चतुर्विधोमधुपर्कोभवति;—दधि-मधु-घृतम्, दधनि मधु, पयसि मधु, कृतान्ने मधु-चेति। एवञ्च, सर्व्वत्रैव मधुपर्कः—इति समाख्याऽनुगच्छते। तत्र प्रथमोमधुपर्कः कांस्यस्थः कांस्यापिधानश्च भवति। द्वितीयेऽप्यमुं

विशेषं वक्ष्यामः। शिष्टयोरनियमः। कथं ज्ञायते? पूर्व्वस्मिन्नेव मधुपर्के तदभिधानात्। शिष्टयोरनभिधानाच्च। न चेदं वाक्यं घृतासम्भवपरम्। प्रमाणाभावात्। आगमाभिधानात्। यदि हि घृतासम्भवएव विधिरयं स्यात्। तदनुपदमेवैतदपि कुर्य्यात्। तस्माद्व्यवहितकरणादवगच्छामः,—पृथगेवैते मधुपर्कप्रकाराः, इति। अपिच। 'अथवा' 'वा' शब्दयोरुपादानादेकार्थत्वाच्च विकल्पएवामीषां युक्तोवर्णयितुम्। तथा चोक्तम्। "एकार्थास्तु विकल्पेरन्"--इति। 'पृथक्'--इति वचनाच्चैवमवगच्छामः। तच्च यद्यपि पराचीनम्, तथाप्यविशेषात् पूर्व्वत्राप्यनुषञ्जनीयम्। पयःक्षताभ्यामपि मधुपर्काभिधानममुमर्थमुपोद्बलयति। घृतालाभे,--इत्यकरणाच्च। तस्मादियमेवावधारणा,--प्रथमएव मधुपर्कः कांस्यस्थः कांस्यापिधानश्च भवति, नान्तिमौ—इति। 'कंसे त्रितयमासिच्य'---इति ब्रुवन्नाचार्य्यपुत्रस्त्रितयस्यैव कंसे समासेचनं कंसेनापिधानञ्च, न द्वयोः,--इति दर्शयति। यथा खल्वभिक्रमणं प्रयाजमात्रस्यैवाङ्गं न पुनरनुयाजादीनां प्रकरणपाठानाम्,-- इति तृतीयाध्याये सिद्धान्तितम्, तद्वदत्रापि स्यात्। अतएव,---

"साक्षतं सुमनोयुक्तमुदकं दधिमिश्रितम्।
अर्घ्यं, दधिमधुभ्याञ्च मधुपर्कोविधीयते॥
कांस्येनैवार्हणीयस्य निनयेदर्घ्यमञ्जलौ।
कांस्यापिधानं कांस्यस्थं मधुपर्कं निवेदयेत्"॥

इति कर्म्मप्रदीपेऽपि मधुपर्कपदं स्वोक्तमेव मधुपर्कमाह, नापरम्। व्यक्तिवचनं खल्वेतत् मविशिष्टानामेव व्यक्तिं शक्नोति वदितं नास-

विहिताम्। आग्नेयीन्यायात्। तदनेन दधिमधुभ्यां यो मधुपर्को-विधीयते, सोऽपि कांस्यापिधानः कांस्यस्थश्चेति कात्यायने-नोक्तम्। तस्मादाद्यौ मधुपर्कौ कांस्यापिधानौ कांस्यस्थौ च भवतः, नापरौ,—इति सिद्धम्।

यच्च,—"दधनि मध्वानीय सर्पिर्वा मध्वलाभे"—इति गृह्या-न्तरम्। तदन्येषामेव नास्माकम्। कस्मात्? अस्मच्छास्त्रे तदनु-पदेशात्। विशेषस्योपदेशाच्च।

रघुनन्दनस्तु च्छन्दोगोऽप्येतदनालोचयन्,—दधिमधुमात्रेण मधु-पर्काभिधानं घृतासम्भवपरम्'—इति परिकल्प्य, 'तत्सम्भवे गोभिलः'—इत्यभिधाय, "मधुपर्कं दधिमधुघृतमपिहितं कांस्ये कांस्येन"—इति पारस्करगृह्यसूत्रम्; "पिहितं कांस्यस्थम्"—इत्याकुलीकृत्य लिखित्वा, 'पूर्व्ववचने पात्रानुपदेशात् कांस्यपात्रं विनाऽपि मधुपर्कोदीयते'—इति वर्णयाञ्चकार।

तदसङ्गतम्। मधुपर्कान्तरे मधुपर्कान्तरोक्तविशेषस्य संश्लेषा भावात्। 'यत्र यदुपक्रम्य श्रुतं तत्तत्रैवाङ्गं नान्यत्र,'—इति भवानेवाह। प्रथमयोर्हि मधुपर्कयोर्विशेषः श्रूयते, नापरत्र। स खल्वयं विशेषएवान्यत्र नास्ति। तत्कुतएव तत्र पात्रानुपदेशात् प्रथमावपि मधुपर्कौ कांस्यपात्रं विना देयौ स्याताम्। अपिच। मध्वभावे घृतेन मधुपर्कं गृह्यान्तरकाराः स्मरन्ति, भवान् पुनर्मन्यते,—घृतासम्भवे 'दधिमधुमात्रेण मधुपर्कः'—इत्यहो प्रमादः। घृतासम्भवे वचनस्य विषयत्वे खल्वशक्तविषयमेव वचन-मिति कांस्यापात्रासम्भवेऽपि शक्यं नेतुम्। तस्याशक्तविषयत्वस्य

भवतोऽविवादात् । तत् कथमेतद्वचनावष्टम्भेन दधिमधुघृतवाक्ये श्रूयमाणस्यापि कांस्यपात्रस्योपलक्षणतां भङ्ग्यन्तरेणाभ्युपगच्छति । वाक्ययोरनयोः परस्परसम्बन्धाभावात् । अपिच । भवान् खलु पारस्करीयं सूत्रं गोभिलीयमिति ब्रवीति पारमर्षञ्च सूत्रमाकुलयति, -- इति किमत्र ब्रूमः ॥ ६८ ॥

अथेदानीम् —“घृतमभिघार्य्योदगुद्वास्य प्रत्यभिघारयेत्”—इति सूत्रोक्तं चरोरभिघारणं प्रत्यभिघारणञ्च व्याकुरुते, -

पवित्रान्तर्हितं कृत्वा चरुं प्राज्ञोऽभिघारयेत् ।
उद्वास्य चैव विधिना एवं तन्त्रं न लुप्यते ॥ ६९ ॥

प्राज्ञोबुद्धिमान्, उदगग्रेण पवित्रेण चरुमन्तर्हितं व्यवहितं कृत्वा ; चरुमध्ये उदगग्रं पवित्रं निधायेत्यर्थः । अभिघारयेत् घृतस्रुवेणाप्लावयेत् । चरुमुत्तरस्यां दिशि उद्वास्य उत्तार्य्य च, पूर्व्वोक्तेनैव विधिना पुनरभिघारयेत् । एवं कृते तन्त्रमङ्गविस्तारेण लुप्यते ॥६९॥

चतुर्मुष्टिश्चरुः कार्य्यश्चतुर्णामुत्तरोऽपि वा ।
कपालस्य प्रमाणेन अपूपानष्टकाविधौ ॥ ७० ॥

चरुतन्त्रे चतुर्मुष्टिपरिमितश्चरुः कर्त्तव्यः । अपि वा, अथवा, बहुदैवत्ये चरौ चतुर्णां मुष्टीनामुत्तरोऽधिकोऽपि चरुः कर्त्तव्यः । अष्टकाविधौ तु कपालस्य प्रमाणेन अपूपान्- मण्डकान् कुर्य्यात् । मुष्टिः पलमित्यनर्थान्तरम् । बहुपाणि; कस्मान्नोच्यते ? आचार्य्यविरोधादित्याह । एवं खल्वेकदैवत्येऽपि चरौ चतुर्मुष्टिकरणे आचार्य्यसूत्रं विरुध्येत । तथाच सूत्रम् । “अमुष्मै त्वा जुष्टं

निर्व्वपामीति देवतानामादेशं सकृत् हविस्तूष्णीम्”—इति। तस्मात्,—मुष्टिरत्र पलमेव,—इति प्रतिपद्यामहे। तदिदं हविःपरिमाणपरं वचनम्। अतएव कर्म्मप्रदीपेऽपि,—

“देवतासंख्यया ग्राह्या निर्व्वापाश्च पृथक् पृथक्।
तूष्णीं हविरेव गृह्णीयाद्धोमश्चापि पृथक् पृथक्॥
यावता होमनिर्वृत्तिर्भवेद्वा यत्र कीर्त्तिता।
शेषश्चैव भवेत् किञ्चित्, तावन्तं निर्वपेच्चरुम्” ॥

इत्यत्र परवचनेन हविःपरिमाणमेवोक्तम्, न मुष्टिसंख्या। तस्याः पूर्व्ववचनेनैवोक्तत्वात्। ‘तावन्तं चरुं निर्वपेत्’—इत्यस्यावचनव्यक्तेर्हविःपरिमाणएव तात्पर्य्यावगतेश्च। तदनयोः परिमाणयोर्विकल्पो बोद्धव्यः। द्वयोरप्यस्मच्छास्त्रोक्तत्वात्। कात्यायनोऽपि ‘भवेद्वा’—इति वा शब्देन परिमाणान्तरं सूचयति ॥ ७० ॥

चतुर्भागं पाणितलात् कपालं याज्ञिका विदुः।
पृथक्कपालान् कुर्व्वीत अपूपानष्टकाविधौ ॥ ७१ ॥

पाणितलाच्चतुर्भागं कपालं याज्ञिकाः जानन्ति। तदिदं कपालं यज्ञ एवोपयुक्तम्। अष्टकाविधौ पुनर्नैतादृशं कपालं, किन्तु तत्र पृथक्कपालान्—अन्यादृशकपालसंस्कृतानपूपान् कुर्व्वीत। अथवा। करतलाच्चतुर्भागं कपालमित्येकं वाक्यम्। तदिदं न्यूनतरकपालपरिमाणाभिप्रायं वचनम्,—न पुनरतोऽपि न्यूनपरिमाणं कपालं कुर्य्यादित्ययमत्रार्थः। एवं खल्वनेन वाक्येन,—

“नैयग्रोधप्रमाणान्”—इति सूत्रम्—

"त्रैयम्बकं करतलमपूपामण्डकाः स्मृताः" ।

इति वचनस्य न विरोत्स्यते । अष्टकाविधौ पृथक्कपालान्—नानाकपालसंस्कृतान् अपूपान् कुर्व्वीत,—इत्यपरं वाक्यम् । तदनेन,—"एककपालान्"—इति सूत्रं व्याख्यातम् ॥ ७१ ॥

वपाहोमे मुखेनैव होमे स्विष्टकृते तथा ।
व्याहृतीर्न प्रयोक्तव्या मुखे नाप्सु च लक्षणम् ॥ ७२ ॥

"स्थालीपाकावृता वपामवदाय स्विष्टकृदावृता वाऽष्टकायै स्वाहेति जुहोति"—इति सूत्रोक्ते वपाहोमे, मुखेन होमे पूर्व्वोक्ते, स्विष्टकृद्धोमे च, मन्त्रानादेशे प्रयोक्तव्यत्वेन पूर्व्वमभिहिताः व्याहृतयोन प्रयोक्तव्याः । एषु मन्त्रस्योपदेशात् एषु कर्त्तव्येषु एतदनुकूलं यत् किञ्चित् क्रियते, तत्र न व्याहृतिप्रयोगः इत्ययमत्रार्थः । "जातरूपेण वाऽऽदाय व्याहृतीः,—इत्यत्र पूर्व्वमवर्णोद्रष्टव्यः । "जातरूपेण वाऽऽदाय कुमारस्य मुखे जुहोति"—इत्यादिसूत्रोक्ते मुखे होमे, उदकहोमे च पूर्व्वोक्ते, लक्षणं गोभिलोक्तं न कर्त्तव्यम ॥ ७२ ॥

सन्ततः प्रणवः कार्य्यः पितृयज्ञेषु ब्राह्मणैः ।
उपांशुकरणञ्चापि सह कर्त्रा समस्वरैः ॥ ७३ ॥

पितृयज्ञेषु पितृकर्म्मसु, कर्त्रा कर्म्मकर्त्रा सह, समस्वरैर्ब्राह्मणैः, सन्ततोऽविरतः,—प्रतिमन्त्रमित्यर्थः । प्रणवओंकारः करणीयः । होमे, अन्यत्र च,—

"नोकुर्य्याद्धोममन्त्राणां पृथगादिषु कर्हिचित् ।
अन्येषाञ्चाविकृष्टानां कालेनाचमनादिना" ॥

इति कर्म्मप्रदीपोक्तं द्रष्टव्यम्। "स्वरादिमृगन्तमोङ्कारं त्रिमात्र मकारान्तं कृत्वोत्तरस्य अर्द्धर्चेऽवस्येत् तत् सन्ततम्"—इति श्रौताश्वलायनोक्तलक्षणो वा सन्ततो द्रष्टव्यः। उपांशु,—

"शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोष्ठौ प्रचालयन्।
किञ्चिच्छब्दं स्वयं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः"॥

इत्युक्तलक्षणं यथा भवति, तथा करणञ्च ज्ञेयम्। अथवा उपांशुशब्दोविविक्तपर्य्यायोऽव्ययम्। तदयमर्थः। उपांशु विविक्ते पितृयज्ञस्य करणं बोद्धव्यम्। तथाच मनुः।

"शुचिं देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत्"।

इति॥ ७३॥

"आसायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येति"—इत्यादिसूत्रैरतीतहोमानामागामिहोमकाले करणमुपदिष्टम्। तत्र, किमतीतहोमं कृत्वा आगामिहोमः कर्त्तव्यः, आहोस्वित् आगामिहोमं कृत्वा अतीतहोमः करणीयः?—इत्येतदिदानीं वर्णयिष्यामः,—

कालातीतेषु होमेषु उत्तरेष्वागतेषु च।
कालातीतानि हुत्वैव उत्तराणि समारभेत्॥ ७४॥

ऋज्वर्थः श्लोकः॥ ७४॥

यान्यतीतान्यतिक्रम्य उत्तराणि समारभेत्।
न देवाः पितरस्तस्य प्रतिगृह्णन्ति तद्धविः॥ ७५॥

यः पुनर्यानि अतीतानि कर्म्माण्यकृत्वा उत्तराण्यारभते, देवाः पितरश्च तस्य तत्—अतीतहोमीयं हविर्न प्रतिगृह्णन्ति। अथवा

'यानि'—इति यः,—इत्यर्थे व्यत्ययात् पदम्। यः अतीतान्यकृत्वा उत्तराण्यारभते, देवाः पितरश्च तस्य तत्—सर्व्वमपि हविर्न प्रतिगृह्णन्ति ॥ ७५ ॥

अथेदानीम् —"अग्नये स्वाहेति पूर्व्वां तूष्णीमिवोत्तरां मध्ये चैवापराजितायाञ्चैव दिशीतिसायम्"—इति सूत्रोक्तामपराजितां दिशं व्याकुरुते,—

प्रक्रमणे तथोद्वाहे होमे स्विष्टकृते तथा ।
यस्यां दिशि विधिं प्राहुस्तामाहुरपराजिताम् ॥ ७६ ॥

प्रक्रमणे—वध्वाः सप्तपदीगमने, तथोत्तरविवाहे, स्विष्टकृद्धोमे च, यस्यां दिशि विधानं प्राहुराचार्य्याः, तां दिशमपराजितां ब्रुवन्त्याचार्य्याः; प्रागुदीचीमैशानीमित्यर्थः। तथाच प्रक्रमणे गोभिलसूत्रम्। "सूर्पेण शेषमग्नावोप्य प्रागुदीचीमभ्युत्क्रामयन्त्येकमिषइति" इति। तथोत्तरविवाहे। "प्रागुदीच्यां दिशि यद्ब्राह्मणकुलमभिरूपम"—इति। तथा स्विष्टकृद्धोमे। "अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्युत्तरार्द्धपूर्व्वार्द्धे जुहुयात्"—इति ॥ ७६ ॥

अयुक्तमम्ललवणैरपर्य्युषितमेव च ।
हविष्यमेतदन्नाद्यमसुरैश्चाप्यसंयुतम् ॥ ७७ ॥

अम्ललवणैर्न युक्तम, न च पर्य्युषितम्, नाप्यसुरैर्मिश्रितम्। तदीदृशमोदनाद्यं हविष्यमाहुः। असुरः इति नैघण्टुककाण्डे मेघनामसु पठितम्। तच्च तत्रोनलिङ्गत्तमं नाम। तथा च,

असुरैर्मेघैर्मेघजलैर्न मिश्रितमित्येतत् । मेघोदकस्यापवित्रत्वात् । तथाच स्मरणम् ।

"स्नानमाचमनं दानं देवतापितृतर्पणम् ।
शूद्रोदकैर्न कुर्व्वीत तथा मेघाद्विनिःसृतैः" ॥

इति । अथ वा । असुरैः—क्षारविदाह्विभिरमिश्रितमित्यर्थः । कथं ज्ञायते ? शृणु यथा ज्ञायते । असुरुपतापः—इति ह्यनर्थान्तरम् । असुं रान्ति ददति ये क्षारादयस्ते खल्विमे असुराः भण्यन्ते । असुरैः.—इति लिङ्गव्यत्ययाद्वा पदं द्रष्टव्यम् । असुराभिरित्यर्थः । असुरा रजनी हरिद्रेत्यनर्थान्तरम् । बहुवचनादन्यैरप्येवंविधैरमिश्रितम्—इति । अपरआह । 'असुरैरश्वादिभिर्न भक्षितम्'—इति ।

तदनेन,—"हविष्यमन्नं प्रथमं परिजपितं भुञ्जीत"—इति सूत्रोक्तं हविष्यमन्नं व्याख्यातम् । "तावुभौ तत्प्रभृति त्रिरात्रमक्षारलवणाशिनौ"—इत्यादिना सूचितमक्षारलवणमप्यनेनैव व्याख्यातं वेदितव्यम् । एतदनुपदमेव 'हविष्यमन्नम्'—इति सूत्रणात् । तस्यैव खल्वक्षारलवणाशनस्य प्रथमे अशने विशेषविवक्षया सूत्रमिदं प्रवृत्तं,—'हविष्यमन्नम्'—इत्यादि । तदत्र, लवणमात्रप्रतिषेधात्,—क्षारमृत्तिकादिकृतलवणभिन्नं लवणमक्षारलवणम्,—इति रघुनन्दनव्याख्यानं नादरणीयम् । यत्तु,—"लवणे सैन्धवसामुद्रे"—इति हविष्यान्नविषयं स्मरणान्तरम् । तदप्येतद्व्यतिरिक्तविषयं बोद्धव्यम् । कस्मात् कारणात् ? स्वशास्त्रपरि-

भाषायाः शीघ्रमुपस्थितत्वात् । सामान्यस्य विशेषेतरपरत्वोपपत्तेश्च ॥ ७७ ॥

इक्षवः सर्व्वखल्वाश्च कोद्रवा वरटैः सह ।
अकृताग्रयणाभक्ष्या येषां नोक्ताहविर्गुणाः ॥७८॥

इक्षवः, सर्व्वखल्वाः चणकाः, कोद्रवाः प्रसिद्धाः, वरटोवरटीत्यनर्थान्तरम् । तैर्वरटैः सह, इमे इक्षुप्रभृतयः अकृताग्रयणाः भक्षणीयाः । येषां हविर्गुणाः नोक्ताः—येषां हविष्ट्वं नोक्तं, तदिमे इक्षुप्रभृतयः इत्यर्थः । न कृतं आग्रयणं नवशस्येष्टिर्यैः, तदिमे अकृताग्रयणाः—अकृतनवशस्येष्टयोभक्ष्यन्ते ॥ ७८ ॥

नवयज्ञेऽधिकारस्थाः श्यामाकाव्रीहयोयवाः ।
नाश्नीयान च हुत्वैवमन्येष्वनियमः स्मृतः ॥ ७९ ॥

नवयज्ञे योऽधिकारः, तत्र तिष्ठन्ति,—इति नवयज्ञेऽधिकारस्था,—नवयज्ञे अधिकृताः—इत्येतत् । तदित्थम्भूताः श्यामाकादयः न हुत्वा—होममकृत्वा नवयज्ञमकृत्वा, इति यावत् । नाश्नीयाः नाशनीयाः । अन्येषु पुनर्गोधूमादिषु एवमनियमः होमस्यानियमः स्मृतः । अतएव गोभिलेन व्रीहियज्ञमभिधाय, "एतयैवावृता श्यामाकयवानाम्"—इति त्रिष्वेव नवयज्ञः सूचितः । गोधूमादिषु तु करणेऽभ्युदयः, अकरणेऽपि न प्रत्यवायः । सोऽयमाचार्य्यानुक्तो विशेषः । श्यामाकयज्ञोऽपि वनस्थस्यैव । "श्यामाकोवनिनः स्मृतः" -इति वचनात् ॥ ७९ ॥

अथेदानीं श्राद्धमधिकृत्य पृच्छति,—

श्राद्धे ब्राह्मणएकश्चेत् स्वल्पञ्च प्रकृतं यदि।
वैश्वदेवं कथं तत्र ? इति मे संशयोमहान् ॥८०॥

श्राद्धे यद्येकोब्राह्मणः स्यात्, प्रकृतं श्राद्धोपयुक्तमन्नं वा यद्यल्पं स्यात्, तदा तत्र कथं वैश्वदेवं भवति,--इति मम महान् संशयः। तदिदं प्रश्नद्वयम्--बहुद्रव्यसद्भावेऽपि ब्राह्मणासम्पत्त्या एकब्राह्मणपक्षे कथं वैश्वदेवं स्यात्,—इति। ब्राह्मणसम्पत्तिसम्भवेऽपि द्रव्यस्याल्पत्वेन बहुब्राह्मणभोजनासम्भवे कथं वैश्वदेवं स्यात्,—इति च ॥ ८० ॥

अत्रोत्तरमाह,—

प्रणीतान्नाद्यमुद्धृत्य सर्व्वस्य प्रकृतस्य तु।
ब्राह्मणाय प्रदातव्यम्, एवं भवति सम्पदि ॥८१॥

प्रकृतस्य श्राद्धार्थमुपकल्पितस्य सर्व्वस्य, प्रणीतं प्रणेतुं योग्यमन्नाद्यमुद्धृत्य पृथक् कृत्वा, वैश्वदेवार्थमित्यर्थः। वैश्वदेवस्य प्रश्नविषयत्वादुत्तरमपि तद्विषयमेव भवितुमुचितम्। तदेवं वैश्वदेवार्थमन्नं पृथक् कृत्वा निवेद्य श्राद्धात् परं तदन्नं ब्राह्मणाय कस्मैचित् प्रदातव्यं प्रतिपादयितव्यम्। तथा च वशिष्ठः।

"यद्येकं भोजयेत् श्राद्धे दैवं तत्र कथं भवेत् ?
अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्व्वस्य प्रकृतस्य तु।
देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं समापयेत्॥
प्रास्येदग्नौ तदन्नन्तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे"।

इति ।

"एकस्मिन् ब्राह्मणे दैवे साग्नेरग्निर्भवेत् सदा ।
अनग्नेः कुशमुष्टिः स्यात् श्राद्धकर्म्मणि सर्व्वदा" ॥

इति च स्मृत्यन्तरम् । स खल्वयं बहुद्रव्यसद्भावेऽपि ब्राह्मणासम्पत्तौ विधिः । कथं ज्ञायते ? द्रव्यविशेषणतया सर्व्वस्येति श्रुतेः । स हि भूरिद्रव्यकृत्स्नवाची । अतोऽवगच्छामः भूरिद्रव्यसद्भावेऽपि ब्राह्मणासम्पत्तौ विधिरयम्—इति । तमिमं विधिं ब्राह्मणसम्पत्तावपि द्रव्यस्याल्पत्वे अतिदिशति,—एवं भवति सम्पदि,— इति । ब्राह्मणसम्पत्तावपि द्रव्यस्याल्पत्वे एवमेव कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ८१ ॥

तत्र सामगस्य प्रशंसामाह,—

यद्येकं भोजयेत् श्राद्धे छन्दोगं तत्र भोजयेत् ।
ऋचो यजूंषि सामानि त्रैविद्यं तत्र तिष्ठति ॥८२॥

पूर्व्वार्द्धस्य हेतुरूपमुत्तरार्द्धम् । त्रैविद्यं त्रयो वेदाः । स्वार्थे तद्धितः । तत्र छन्दोगे । छन्दोगे तावत् साम्नां तदाश्रयभूतानामृचां च स्थितिः सुप्रसिद्धैव । पठ्यमानमन्त्रकाण्डे ताण्ड्यब्राह्मणादौ च केषाञ्चित् यजुषां पाठात् यजुषामपि तत्र स्थितिरवसेया । छन्दोगस्य स्तुतितात्पर्य्यकं वा वाक्यम् । ऋज्वन्यत् ॥ ८२ ॥

तत्र फलार्थवादमाह,—

ऋग्भिस्तु पितरः प्रीता यजुर्भिस्तु पितामहाः ।
सामभिः प्रपितामहास्तस्मात्तं तत्र भोजयेत् ॥ ८३ ॥

तं छन्दोगम् । तत्र श्राद्धे । स्पष्टमन्यत् ॥ ८३ ॥

अटेत पृथिवीं कृत्स्नां सशैलवनकाननाम्।
लभेत यदि पित्रर्थे साम्नामक्षरचिन्तकम्॥ ८४॥

वनकाननयोरवान्तरभेदविवक्षया पृथगुपन्यासः। अथवा। वनं नीरं जलमित्यनर्थान्तरम्। काननशब्दस्य गृहमप्यर्थोऽस्ति॥८३॥

एकस्य पुनः पुनः श्राद्धभोक्तृत्वेऽपि दोषोनास्तीति प्रसङ्गादाह,—

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्राब्राह्मणाश्च विशेषतः।
नैते निर्माल्यतां यान्ति नियोज्यास्तु पुनः पुनः॥८५॥

कृष्णाजिनं कृष्णमृगचर्म्म। प्रसिद्धाश्चन्ये। एते दर्भादयोनिर्माल्यतां निर्वीर्य्यतां न प्राप्नुवन्ति। एवं खल्वग्रिमश्लोके,—"निर्माल्याश्चिति पावकाः"—इति वचनमाञ्जस्येनोपपद्यते। तस्मात्, पुनः पुनरपि नियोज्याः। तत्त्वंकारस्त्वन्यथेमं श्लोकं पठति;—

"दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्राब्राह्मणाहविरग्नयः।
अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः"॥

इति। तत्र, अयातयामत्वम् अपि अनिर्म्माल्यतापर्य्यवसायि बोद्धव्यम्। कुतः?

"जीर्णञ्च परिभुक्तञ्च यातयाममिदं द्वयम्"।

इत्युक्तेः। स्मृत्यन्तरे तु विशेषः;—

"संवत्सरं यावत् शुद्धिः स्यादिध्मवर्हिषाम्।
अतः परं न गृह्णीयात् जपादौ यज्ञकर्म्मणि"॥

इति। 'अत्र च,—

"मासि नभस्यमावस्या तस्यां दर्भचयोमतः ।
अयातयामास्ते दर्भाविनियोज्याः पुनः पुनः" ॥

इति मरीचिवचनात् श्रावणामावस्यायामेव चितानां दर्भाणामयातयामत्वम्' । एवमेके । 'सर्व्वदैव चितानां दर्भाणामयातयामत्वम् । मरीचिवचनन्तु,—

"वार्षिकांश्चतुरोमासान् नाहरेत् कुशमृत्तिकाः ।
आददीत त्वभावे तु सद्योयस्योपयोजनम्" ॥

इति शिवरहस्योयस्य निषेधस्यापवादकम्' । एवमपरे । तदत्र भगवन्तोभूमिदेवाः प्रमाणम् । पूर्व्वस्तु कल्पो युक्तः प्रतिभाति । कुतः ? मरीचिवचने ते दर्भा इति तच्छब्देन नभस्यमावस्यायां चितान् दर्भान् परामृश्य तेषामयातयामत्वकथनादुभयोरेकवाक्यतोपपत्तेः । शिवरहस्यानार्षत्वन्तु तेषामप्यनुमतम् । सम्भुकभट्टेनापि दानसागरेऽभिहितम् –"लोके प्रसिद्धमेतद्विष्णुरहस्यं शिवरहस्यञ्च द्वयमिह न परिगृहीतं संग्रहरूपञ्च यततोऽवधार्य्यम्" इति ॥ ८५ ॥

किममीषां न भवत्येव निर्माल्यता ? एवं खलु प्राप्तम । ततइदमारभ्यते,—

दर्भाः पिण्डेषु निर्माल्याविप्राः प्रेतान्नभोजने ।
मन्त्राः शूद्रेषु निर्माल्यानिर्म्माल्याश्चिति पावकाः ॥ ८६ ॥

पिण्डेषु प्रक्षिप्तादर्भानिर्माल्याभवन्ति कर्म्मान र्हाइत्यर्थः । प्रेतान्नस्य—प्रेताशौचिनामन्नस्य प्रेतश्राद्धान्नस्य वा भोजने कृते,

विप्रा निर्म्माल्या भवन्ति। शूद्रेषु प्रयुक्ता मन्त्रा निर्म्माल्या भवन्ति। चितायां ये अग्नयः ते निर्म्माल्या भवन्ति॥ ८६॥

पिण्डार्थं ये स्तृतादर्भास्तर्पणान्तु कृतन्तु यैः।
धृतैः कृते च विण्मूत्रे त्यागस्तेषां विधीयते॥ ८७॥

ये दर्भाः पिण्डनिर्व्वपणार्थं स्तृताः, यैश्च दर्भैः—"यैः कृतं पितृतर्पणम्"—इति स्मरणात्—पितृतर्पणं कृतम्, धृतैर्दर्भैः—(इत्थम्भावे तृतीया)—विण्मूत्रे कृते च, तेषां दर्भाणां परित्यागः क्रियते। तत्र विशेषमाह लघुहारीतः।

"पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम्।
मूत्रोच्छिष्टैर्धृता ये च तेषां त्यागो विधीयते॥
नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृताः।
पवित्रांस्तान् विजानीयाद् यथा कायस्तथा कुशाः"॥

इति। तदत्र मूत्रोच्छिष्टैर्धृता ये च इत्यस्यापवादतया परवचनारम्भः इति नारायणोपाध्यायाः। एवञ्च विण्मूत्रोत्सर्गकाले नीवीमध्ये ब्रह्मसूत्रे वा धृतानां कुशानां त्यागो न करणीयः,—इत्युक्तं भवति॥ ८७॥

अवसिता प्रासङ्गिकी कथा। प्रकृतामिदानीमनुवर्त्तामहे,—

उरसि पितरोभुङ्क्ते वामपार्श्वे पितामहाः।
प्रपितामहादक्षिणतः पृष्ठतः पिण्डतर्क्षुकाः॥ ८८॥

श्राद्धे एकस्य ब्राह्मणस्य भोजने, तस्योरसि हृदये—अग्रतइत्येतत्। पितरोभुञ्जते। परतोऽप्येवं वर्णनीयम्। 'पिण्डतर्क्षुकाः पिण्ड-

लेपभुजश्चतुर्थाद्याः पितरः',—इति दीक्षितभाष्यम् । तइमे पृष्ठतोभुञ्जते ॥ ८८ ॥

क्षुते निष्ठीवने चैव दन्तोच्छिष्टे तथाऽनृते ।
पतितानाञ्च संभाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥ ८९ ॥

क्षुते कृते । निष्ठीवने श्लेष्मादिनिरसने कृते । दन्तोच्छिष्टे - दन्तलग्नोच्छिष्टे, जिह्वाभिमर्षणयोग्ये निगीर्णे वा, इत्यभिप्रेतम् । कथं ज्ञायते ? "दन्तश्लिष्टे दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिमर्षणात्, प्राक् च्युतेरित्येके । च्युतेरास्रावबद्विद्यान्निगिरन्नेव तत् शुचिः" - इति स्मरणात् । तथा अनृते मिथ्यावचने कथिते, पतितानां सम्भाषे च, दक्षिणं कर्णं स्पृशेत् । स खल्वयं कर्म्मकाले विधि रित्यवगच्छामः । "सुप्त्वा भुक्त्वा क्षुत्वा स्नात्वा पीत्वा विपरिधाय च, रथ्यामाक्रम्य श्मशानञ्चाचान्तः पुनराचामेत्" इति गोभिल-सूत्रमपि कर्म्मकालादन्यत्र,—इति च प्रतिपद्यामहे । किं कारणम् ? परस्परविरोधोन भविष्यति,—इति । तथाच स्मरणम् ।

"क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।
कर्म्मस्थएषु नाचामेत् दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्" ॥

इति ॥ ८९ ॥

दक्षिणकर्णस्पर्शे हेतुविवक्षया इदमाह,—

मरुतः सोमइन्द्राग्नी मित्रावरुणौ तथैव च ।
एते सर्व्वे च विप्रस्य श्रोत्रे तिष्ठन्ति दक्षिणे ॥ ९० ॥

एतस्मात् कारणात् दक्षिणश्रवणं स्प्रष्टव्यम्। मरुतोवायवः अमरा-वा। सोमादीनां पृथगुपन्यासोविवक्षया भविष्यति। मित्रा-वरुणौ,—इति देवताद्वन्द्वे दीर्घः ॥ ९० ॥

आत्मतन्त्रेषु यन्नोक्तं तत् कुर्य्यात् पारतन्त्रिकम् ।
विशेषाः खलु सामान्याये चोक्ता वेदवादिभिः ॥ ९१ ॥

तन्त्रं शास्त्रमित्यनर्थान्तरम्। आत्मनस्तन्त्रेषु यन्नोक्तं, तत् पर-तन्त्रोक्तं कुर्य्यात्। ये च सामान्याः सर्व्वशाखिसाधारणाः, विशेषाः—

"नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्य्याद्देवर्षिपितृतर्पणम्" ।

इति ।

"सन्तोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतोभवेत्" ।

इति चैवमादयः, वेदवादिभिर्मन्वादिभिरुक्ताः, ते च कर्त्तव्याः ।

एवं वा –

ये च साधारणाविशेषाः – आचमनादयः, मन्वादिभिरुक्तास्ते च कर्त्तव्याः। तदिदं श्रौताभिप्रायं वचनम्। कथं ज्ञायते ?

"स्मार्त्तं साधारणं तेषु ग्राह्यं श्रौतेषु कर्म्मसु" ।

इति गृह्यपरिशिष्टान्तरदर्शनात् ।

एवं वा—

ये च सामान्याः साधारणाः – परिभाषारूपाः इत्येतत् । विशेषाः—"उच्चैर्ऋचा क्रियते उच्चैः साम्ना उपांशु यजुषा"—इत्येवमादयः, वेदवादिभिरुक्ताः, ते च कर्त्तव्याः। वेदं वदितुं

शीलं येषां तद्दमे वेदवादिनो वेदप्रवक्तारः कठादयो भण्यन्ते। न खलु तत्रभवन्तो मन्वादयो वेदवादिनः, स्मर्त्तारोहि ते वेदार्थस्य।

एवं वा—

सामान्याः—समानकर्म्माश्रयाः ये विशेषाः वेदवादिभिरुक्ताः, ते च करणीयाः। तदनेन,—शाखान्तरीयगुणानामपि शाखान्तरे उपसंहारः कर्त्तव्यः—इत्युक्तं भवति। तथाच गृह्यपरिशिष्टान्तरम्।

"श्रौतेषु सर्व्वशाखोक्तं सर्व्वस्यैव यथोचितम्"।

इति। सेयं शाखान्तराधिकरणन्यायमूला स्मृतिरिति द्रष्टव्यम्। किं भवति तर्हि प्रयोजनं पूर्व्वार्द्धस्य ? ननु परार्द्धेनैव गुणोपसंहार उपदिष्टः। उच्यते। यदात्मतन्त्रे उपदिष्टं तत्र परतन्त्रोक्तगुणोपसंहारः परार्द्धस्यार्थः। यत् पुनर्नोपदिष्टमेवात्मनस्तन्त्रे, तदपि परतन्त्रोक्तं करणीयमिति प्रयोजनं पूर्व्वार्द्धस्य। यथा खल्वग्निहोत्रमस्मच्छाखायां नोपदिष्टं, तदपि याजुर्व्वेदिकमनुष्ठीयतेऽस्माभिः। तदेतत् परिशिष्टकृतः कात्यायनस्य वचनमेवादेनाव धार्य्यते। तत्रोदाहरिष्यामः॥ ८१॥

ऊनोवाऽप्यतिरिक्तोवा यः स्वशास्त्रोक्तमाचरेत्।
तेन सन्तनुयात् यज्ञं न कुर्य्यात् पारतन्त्रिकम्॥८२॥

स्वशास्त्रे न्यूनो वा अधिको वा योविधिरुक्तः, तं स्वशास्त्रोक्तं विधिमाचरेत्। तेनैव यज्ञं विस्तारयेत्। परतन्त्रोक्तं न कुर्य्यात्॥ ८२॥

य: स्वशाखोक्तमुत्सृज्य परशाखोक्तमाचरेत्।
अप्रमाणमृषिं कृत्वा सोऽन्धे तमसि मज्जति ॥ ९३ ॥

य: पुन: स्वशाखोक्तं त्यक्ता परशाखोक्तमाचरति, स खल्वयमृषिं स्वशाखाचार्य्यमप्रमाणं करोति। स खल्वृषिमप्रमाणं कृत्वा अन्धे तमसि—नरके पतति।

इदमिदानीं सन्दिह्यते। एवन्तावत्—'आत्मतन्त्रेषु यथोक्तम्'—इत्यनेन पारतन्त्रिकमपि कर्त्तव्यतयोपदिष्टम्, 'जनोवाप्यतिरिक्तोवा'—इत्यनेन 'य: स्वशाखोक्तमुत्सृज्य'—इत्यनेन च पुनरेतन्निषिद्धम्, किं पुनरत्र तत्त्वम्? उभयं तत्त्वमित्याह। कुत:? उभयोरेवोपदेशात्। विरुद्धं तर्हि? न। विषयभेदात्। कथम्? उच्यते। 'आत्मतन्त्रेषु यथोक्तम्'—इति तावत् श्रौताभिप्रायम्। 'जनोवा'—इत्यादिकन्तु गृह्यशास्त्राभिप्रायकम्; इति विषयभेदादुभयं तत्त्वमिति निश्चीयते। कथं पुनर्ज्ञायते;—गृह्यशास्त्राभिप्रायेणोत्तर: पक्ष:—इति? पारिशेष्यादिति ब्रूम:। श्रौताभिप्रायेण पूर्व्व: पक्ष इति खल्ववोचाम। तस्मादुत्तर: पक्ष: पारिशेष्याद्गृह्यशास्त्राभिप्रायेण भविष्यति।

इतश्चैतदेवं भविष्यति। अप्रमाणमृषिं कृत्वेत्यभिधानात्। नो खल्वपि श्रौतेषु पारशाखिकमाचरन् ऋषिमप्रमाणं करोति। न खल्वृषि: कर्त्ता वेदस्य। नित्योहि वेदशास्त्रिर्मीमांसकानाम्, अपौरुषेयश्चान्येषाम्। 'प्रवक्तेति चेत्,—इति चेद्भवान् पश्यति; माभूत् कर्त्ता ऋषिर्वेदस्य, प्रवक्ता तु भवति'। 'भवतु, किमतो-

भवति ?' 'एतदतो भवति,—यद्येवं, श्रौतेष्वपि पारशाखिकमाचरन् प्रवक्तारमृषिमप्रमाणं करोति'। 'नैतत् साधु मन्यामहे। पूर्व्वसिद्धां हि वाचमृषिः प्रोवाच। पारशाखिकस्याचरन् तामेव वाचमप्रमाणं करोति, न ऋषिम्। न वा, नित्यनिर्दोषस्य पूर्व्वसिद्धस्य वेदस्य अप्रामाण्यमनुपपन्नस्य परसिद्धस्य प्रवक्तुर्ऋषेरप्रामाण्यं युक्तमुपन्यसितुम्। तदधीनसिद्धत्वात्तस्य। गृह्यशास्त्राभिप्रायत्वे तु वाक्यस्यैतत् स्यात्। वेदार्थमनुस्मरन् खल्वृषिः प्रयोगशास्त्रं रचयाञ्चकार। तच्चातिक्रामन् नूनमृषिमप्रमाणं करोति। तदनुमितां श्रुतिमपि,—ऋषिमप्रमाणं कुर्व्वन्नेव अप्रमाणं करोति'। शास्त्रान्तरदर्शनाच्चैवमवगच्छामः। तथाच गोलाम्बरादिष्टतं गृह्यपरिशिष्टान्तरम्।

"प्रयोगशास्त्रं गृह्यादि न समुच्चीयते परैः।
प्रयोगशास्त्रताहानिरनारम्भविधानतः॥
बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म्म प्रकीर्त्तितम्।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्व्वः कृतोभवेत्॥
श्रौतेषु सर्व्वशाखोक्तं सर्व्वस्यैव यथोचितम्।
स्मार्त्तं साधारणं तेषु ग्राह्यं श्रौतेषु कर्म्मसु" ॥

इति। "यथोचितम्"—इति कुर्व्वन्नविरोधिनएव परोक्तस्य करणमनुजानीते। कात्यायनोऽपि कर्म्मप्रदीपे,—

"प्रक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता मुनिभिः कर्म्मकारिणाम्।
स्वक्रिया च परोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया" ॥

इति गृह्यशास्त्राभिप्रायेण परोक्तां क्रियां निश्चित्वा,—

"यन्नाम्नातं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च ।
विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्म्मवत्" ॥

इति श्रौतमेवाग्निहोत्रादिकं पारशाखिकं कर्त्तव्यमुपदिशति । तदेवमादिभिर्वचनैरवगच्छामः,—श्रौतेषु पारशाखिकं करणीयं न गृह्योक्तेषु,—इति ।

आह । 'यदि प्रयोगशास्त्रं गृह्यादि परैर्न समुच्चीयते, परं तर्हि सामान्यं विधानमनर्थकं भवति' । 'यदि भवत्यनर्थकं, किमिति वयमुपालभ्येमहि' । 'न युष्मानुपालभामहे,—किन्तु, माभूदनर्थकमिति तदपि समुच्चिनुमः,—इति ब्रूमहे' । 'सत्यमेवं ब्रवीषि, न तु प्रमाणोपेतं ब्रवीषि । प्रयोगशास्त्रविरोधाद्धि नायं समुच्चयः सेद्धुमर्हति । योहि सामान्यस्यविधानस्यानर्थक्यं परिजिहीर्षुस्तदपि समुच्चिनोति, स खल्वयं स्वशास्त्राचार्य्यमृषिं प्रमाणं सन्तमप्रमाणं करोति । क्रममपि प्रयोगशास्त्रीयं विरुणद्धि । उत्सृजति च स्वशाखाश्रयं विधानम् । सेयं पितरमुपेक्ष्य श्वशुरे गाढ़ा भक्तिः । कात्यायनोऽपि,—

"स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयन्तु यः ।
कर्त्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तत्तस्य चेष्टितम्" ॥

इत्यनेन एनं निन्दति । योहि ऋषिभिर्निन्द्यते, स कथं श्रद्धेयवचनस्तत्रभवतां शिष्टानाम् भवेत् । 'अथ यथोभयमपि न विरोत्स्यते, तथा करिष्यामः' । 'नैवं शक्यम्' । 'कस्मात्?' 'असम्भवात् । स्वशाखाश्रयस्य खल्वन्तराऽन्तरा किमपि किमपि सामान्यं विधानं निवेशयन् सामान्यमपि विधानमाकुलयति,

स्वशाखाश्रयमपि। सोऽयं समुच्चयो न प्रयोगशास्त्रं न खल्वपि सामान्यं विधानमुपकरोति, क्रममन्यथयन् प्रधानमपि विगुणयति। तथाच. वृद्धिमिष्टवतो मूलमपि नष्टं स्यात्'। 'अथ, क्रमः पदार्थानामुपकारे वर्त्तते। पदार्थप्राप्तेरुत्तरकाल हि क्रम आपतति। यदा च पदार्थः प्राप्नोति, तदा क्रमएव नास्ति। न खलु पश्चिमसिद्धेन क्रमेण विरोधात् पूर्व्वसिद्धः पदार्थएव न कर्त्तव्यो भवति। तस्मात्, न्यायविरोधस्त्वत्पक्षे दोषः'। 'भवेदेतदेवम्, यदि वचनमत्रार्थे प्रमाणं न स्यात्। अस्ति च वचनम्—प्रयोगशास्त्रम्—इत्यादि। किमिवहि वचनं न कुर्य्यात्। नहि वचनस्य कश्चिदतिभारोनाम। भवदीयेऽपि पक्षे न्यायान्तरविरोधोजागर्त्ति। न च पदार्थोऽपि पूर्व्वसिद्धः। मिथाधयिषितः खल्वेष भवता। विषमयायमुपन्यासः। सर्व्वपदार्थानां शेषभूताः खल्वाचमनादयः पदार्थप्राबल्यादनुष्ठीयन्ते, न सर्व्वे। न चात्रानुतिष्ठासितानां शेषत्वं प्रामाणिकम्।

भिन्नानि चेमानि कर्म्माणि प्रयोगशास्त्रीयाणि सामान्यानि च नामसाम्येऽपि, यथासम्भवं रूपभेदादिभ्योहेतुभ्यः। संयोगचोदनाभेदमप्येतेषु बहुलमुपलभामहे। तत्रैवंमति कुत्र कस्य गुणानुपसंहरसि। कर्म्मभेदे गुणोपसंहारन्यायस्याविषयत्वात्। आस्थोऽसि चेत्, प्रयोगशास्त्रीयं विधानमनुष्ठाय यथासम्भवं सामान्यमपि विधानं कामं पृथगेवानुतिष्ठ। किमित्युभयमपि विधानमन्यथयित्वा नरसिंहाकारमभिनवं विधानान्तरं स्वरुच्यैव निर्म्मिमीषे। यथा खल्वेकस्माद्वाक्यादाख्यातपदमन्यस्माच्च नामपदं

गृहीत्वा यो वाक्यार्थः सम्पद्यते पुरुषकल्पनामूलः, तादृशो ह्ययं परिचिकल्पयिषितः प्रयोगो भवति। स खल्वनपेक्षणीयस्तत्र-भवताम्। तथाचोक्तम्। "धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यात्"—इति। अतएव स्वशाखाश्रययोर्वैश्वदेवबलिकर्म्मणोरन्ते सामान्ययोरपि तयोः काममनुष्ठानं कात्यायनः स्मरति कर्म्म-प्रदीपे,—

"न स्यातां काम्यसामान्यजुहोतिबलिकर्म्मणी।
पूर्व्वं नित्यविशेषोक्तजुहोतिबलिकर्म्मणोः॥
काममन्ते भवेयातां न तु मध्ये कदाचन।
नैकस्मिन् कर्म्मणि तते कर्म्मान्यत्तायते यतः"।

इति। यदि समुच्चयं कात्यायनोऽभिप्रैष्यत्, नूनमवदिष्यत्। अवदनाच्चावगच्छामः,—नैष समुच्चयः कात्यायनस्याभिप्रेतः,—इति। तस्मादियमेवावधारणा,—श्रौतेषु पारशाखिकं सामान्यञ्च विधानं कर्त्तव्यम्, गृह्योक्तेषु तु पारशाखिकं न कर्त्तव्यमेव, सामान्यञ्च विधानं गृह्योक्तविधानानुष्ठानादनन्तरमिच्छया प्रयो-गान्तररूपेण करणीयम्,—इति। तदेवं सति "प्रयोगशास्त्रम्"—इत्यादीनि वचनान्यनुगृहीतानि भवन्ति नान्यथा। श्रौतेषु च तासु तासु शाखासु तत्तच्छाखिनामेवर्त्विजां कर्म्मोपदिष्टं न सर्व्वेषाम्, सर्व्वशाखिभिश्चर्त्विग्भिः प्रायोयज्ञो निर्व्वहति, न तावन्मार्त्तैः,—इति विशेषोऽप्यस्ति। अन्येऽपि विशेषाः शाखान्तराधि-करणे शारीरके च द्रष्टव्याः'।'

रघुनन्दनस्त्वेतदनालोचयन् वचनञ्चापश्यन्,—'सर्व्वत्रैवा--

विशेषेणाकाङ्क्षितं पारशाखिकं करणीयं न अनाकाङ्क्षितम्' — इति कल्पयाञ्चकार । तदश्रद्धेयम् । आकाङ्क्षाऽपि तदभिप्रेता न प्रामाणिकी । यत्र हि यावती इतिकर्त्तव्यता निर्दिष्टा, तत्र तत एव आकाङ्क्षा निवर्त्तते—विशेषहेतुं विना—इति हि तान्त्रिकाणां निर्णयः । अवश्यञ्च तेनाप्येतदङ्गीकर्त्तव्यम् । अन्यथा पारशाखिकगुणोपसंहारेऽप्याकाङ्क्षा न निवर्त्तेत । इत्यलम् किं विस्तरेण ॥ ८३ ॥

पुनरुक्तमतिक्रान्तं यत्र सिंहावलोकितम् ।
गोभिले ये न गृह्णन्ति न ते ज्ञास्यन्ति गोभिलम् ॥८४॥

पुनरुक्तम्—उक्तस्य पुनःकथनम् । अतिक्रान्तम्—अतिक्रम्य संबन्धः व्यवहितयोजना इति यावत् । यत्र सिंहावलोकितम्—सिंहावलोकितन्यायेन पराचीनस्य पूर्व्वेणान्वयः । ये खल्वेतत् त्रयं गोभिले—गोभिलगृह्यशास्त्रे न गृह्णन्ति, ते गोभिलगृह्यशास्त्रं तत्त्वतो न ज्ञास्यन्ति । उदाहरणममीषां गृह्यसूत्रादस्मत्कृततद्भाष्याच्चोपलब्धव्यम् । विस्तरभयान्नेह प्रस्तूयते ॥ ८४ ॥

एतच्छास्त्राध्ययनफलमाह,—

गोभिलाचार्य्यपुत्रस्य योऽधीते संग्रहं पुमान् ।
सर्व्वकर्म्मस्वसंमूढः परां सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ८५ ॥

इति गृह्यासंग्रहे द्वितीयः प्रपाठकः ॥

गोभिलाचार्य्यपुत्रस्य संग्रहमिमं गृह्यसंग्रहाख्यं यः पुमानधीते, स खल्वयं सर्व्वकर्म्मसु गृह्योक्तेषु असंमूढः मोहरहितः परामुत्कृष्टां सिद्धिं प्राप्नोति ॥ ८५ ॥

अत्रैव शिवम्॥

श्लोकाः—८५

आदितः श्लोकाः—२०८॥

कैकयेषु वसता द्विजन्मना
तन्त्रजालमवलोक्य निर्मितम्।
जीवरन्ध्रमुनिचन्द्रसम्मिते
वत्सरे वृषगते रवाविदम्॥ १॥

सर्गस्थितिप्रत्ययसंहारहेतौ
अलोकसामान्यनयप्रवृत्तौ।
दोषाकरेऽप्यादरमादधाने
समर्पितं भाष्यमिदं स्मरारौ॥ २॥

सत्यपि दोषकलापे गुणलेशनिबद्धपक्षपातानाम्।
जनयतु विदुषां तोषं कृतिरेषा चन्द्रकान्तस्य॥ ३॥

अन्ध इव स्फुटदोषे गुणेषु विरलेषु वैनतेय इव।
जयति जगत्यां लोकः कतिपय इह नौमि तं भक्त्या॥ ४॥

इति सेरपुरनगरवास्तव्यस्य राधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजस्य ब्रह्ममयीसूनोः महामहोपाध्यायश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यस्य कृतौ गृह्यासंग्रहभाष्ये द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः॥ समाप्तञ्चेदं गृह्यासंग्रहभाष्यम्॥

शुभमस्तु॥ श्रीरस्तु॥

———